

KOVÁCSZ

TARTALOM

Korrupció.....	1
Az Altern-csoport a korrupcióról	5
James A. Nash: A mértékletesség felforgató erényének felelevenítése és megújítása felé.....	25
Kovács Eszter: A szervezetelméletek formálódása a társadalmi és az ökológiai értékek beépülése során	53
Toby M. Smith: A zöld marketing mítosza (könyvismertetés)	89
Thomas Prugh, Robert Costanza, Herman Daly: A globális fenntarthatóság lokális politikája (könyvismertetés)	95

KIADJA ÉS SZERKESZTI AZ ALTERN-CSOPORT

Főszerkesztő: Kocsis Tamás
Felelős kiadó: Kindler József

Kovász, IV. évfolyam, 1–4. szám, 2000. tavasz–tél

TARTALOM

Korrupció	
Az Altern-csoport a korrupcióról	5
James A. Nash: A mértékletesség felforgató erényének felelevenítése és megújítása felé.....	25
Kovács Eszter: A szervezetelméletek formálódása a társadalmi és az ökológiai értékek beépülése során.....	53
Toby M. Smith: A zöld marketing mítosza (könyvismertetés).....	89
Thomas Prugh, Robert Costanza, Herman Daly: A globális fenntarthatóság lokális politikája (könyvismertetés)	95
Altern-hírek.....	100

Az Altern-csoport alapító tagjai:

Baranyi Árpád, Dabóczy Kálmán, Kindler József és Kocsis Tamás

A folyóiratban megjelent írások teljes terjedelmükben megtalálhatók a <http://korny10.bke.hu/kovasz> internetcímen. Internet-hozzáféréssel nem rendelkezők a folyóiratot az Altern-csoport postacímén rendelhetik meg: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

Korrupció

A felvilágosodás mintegy nyitányaként, 1705-ben az angol polgári bölcelet egyik eredeti alakjaként számon tartott Bernard de *Mandeville* megkísérelte megtisztítani az emberi szenvedélyek és érdekek világát attól a „tetszetős kültakarótól”, amelyet – sokak szerint – a vallásos eszmék és a képmutatás évezredei szőttek köréje. *A méhek meséje* című híres s a korabeli Európában komoly felháborodást keltő műve a következő tanulsággal szolgál: „... a hűn a jólét alapja, / ha korlátját a törvény kiszabja. / Igen, ha nagyság kell a népnek, / az államban szükség a vétek, / mint az éhség kell az evéshez. / Puszta erénytől nem virágozik / föl egy nemzet; s ki visszavágyik / az aranykorba, kész-e vajon / élni becsületben – de makkon?” (Mandeville, B.: *A méhek meséje*, avagy magánvétek közhaszon; Kossuth Könyvkiadó, h. n., 1996, 21–22. o.)

Tótfalusi István, a könyv fordítója az utószóban megjegyzi, Mandeville mindezzel két tudományterületen is „fontos és messze előre mutató konzekvenciákra jutott. Az etikában ő a relativizmus úttörője. Nincs abszolút erkölcs! Ami egyik korban jó, az rossz egy másikban és fordítva, a morál ugyanis közmegegyezés kérdése. Nincs jó és rossz a hatásokat és a következményeket tekintve sem. Ami rossz az egyes embernek, az áldásos lehet a társadalomra nézve, és vice versa. A gazdaságtanban hasonló következetességgel hirdeti a szerző, hogy a gazdagság kizárólagos alapja az emberi munka, az ipar és a kereskedelem által előállított értékek pedig az ország nagyságát alapozzák meg... Jó az, ami ezt elősegíti, legyen mégoly hátrányos egyesekre nézve, és elvetendő minden, ami ezt a fejlődést fékezi, bármennyire jó az egyéneknek. Mandeville ezzel a két területet határozottan szét is választotta, a gazdaságot kivonta az erkölcs illetékességi köréből, ugyanúgy, ahogy korábban Machiavelli tette a politikával. Mind ebben, mind abban is a hasznosság, az eredményesség az egyetlen értékmérő elv, a morális kérdésfeltevéseknek nincs értelme.” (i. m., 170. o.)

Az utóbbi évszázadokban talán túlzottan is előtérbe került „józan ész” eme felismerései a korrupció összefüggésében is kiemelkedő jelentőségűek. Fontosak egyrészt azért, mert a korrupciót a közvélemény elsősorban a politika világában értelmezi, másrészt azért, mert az elgondolás szerint sem a politika, sem a gazdaság világában nem számítanak az erkölcsi kérdések. Mindezek fényében fölmerül a kérdés: mi végre az erőteljes lakossági felháborodás a korrupciós ügyek kipattanásakor, hiszen ha az ügyletből hasznot húzó a megszerzett „többleterőforrásokat” visszaforgatja a gazdaságba, akkor mindez elvileg kedvezően befolyásolja valamennyiünk jólétét. S ha le-

hetne is erkölcsről beszélni a gazdaság és a politika területén, mire mennék vele, ha ez az erkölcs relatív?

Az olvasó most azt gondolhatja, hogy „ugyan már, ki volt az a Mandeville, felesleges ekkora jelentőséget tulajdonítani egy extravagáns gondolkodó polgárpukkasztó nézeteinek”. Hogy valóban csupán eszméletörténeti érdekességről van-e szó, arra igyekszik választ adni az Altern-csoport lapszámunkat indító tanulmánya. Sajnálatos módon némi aktualitást kölcsönöz e vizsgálódásnak az utóbbi hónapok, évek korrupciótól zajos közléte is. Nem a médiában nagy terjedelemben – gyakran pártvonzalmaktól sem független módon – tárgyalt ügyek részleteit kívánjuk tovább boncolgatni, érdekel azonban az, hogy vajon beleillik-e ez a „korrupciós hullám” valamilyen tágabb összefüggésbe is. Tanulmányunk egyrészt a korrupcióval kapcsolatos gazdasági gyökerű elméleteket mutatja be, másrészt, ellentétben Mandeville intelmeivel, az erkölcsi eligazodáshoz is támpontot kíván nyújtani. Nézetünk szerint a korrupció nem csupán a politika világában értelmezendő, hanem olyan esetekben is célszerű e fogalom használata, ahol a pénz mint gazdasági erőforrás túllépi saját természetes közeget, a gazdaság világát. Az Altern-csoport korrupcióval kapcsolatos megszólalása egyébként nem minden előzmény nélküli. Álláspontunk kialakításához a csoport tagjainak, Baranyi Árpádnak és Dabóczy Kálmánnak a konferencia-előadásai is hozzájárultak, mint erről a lap végén található Altern-hírekben be is számolunk.

A belső motiváció fontos szerepet játszik abban, hogy valaki teret enged-e az életében a korrupció számára, s az is tény, hogy manapság előtérbe kerültek azok az önző és materiális elernek, amelyek növelik a korrupcióba bocsátkozás valószínűségét. Ismét visszatekintve a XVIII. századba ezúttal Voltaire-t idézzük, akinek az álláspontja akár mottóként is szolgálhatna napjaink fogyasztói társadalmához: „Az én bűnös szívem bizony örül, / ha bőséget lát körös-körül, / ki mesterségek és művészetek / anyja, és hő öléből ered a / sok új szükséglet és új élvezet.”

Amint azzal a Kovász korábbi számaiban is foglalkoztunk, a XVIII. század óta több szempontból is nagyot fordult a világ. Még soha nem volt ekkora bőség az euro-atlanti és néhány más régióban, de ennek az ára – többek között a globális és a helyi környezeti problémák formájában – egyre nyilvánvalóbbá is válik. A „bőség öléből” pedig megállíthatatlanul támadnak az újabb és újabb szükségletek és élvezetek, ám a körülmények nagyobb óvatosságra kellene intsek az emberiséget.

A témához kapcsolódóan egy vadonatúj, a fogyasztással, a népesedéssel és a fenntarthatósággal foglalkozó tanulmánykötetből James A. Nash írását fordítottuk magyarra. Nash az Egyesült Államokban működő Churches' Center for Theology and Public Policy (Egyházak Teológiai és Közpolitikai Központja) kutatója. Cikkében arra mutat rá, hogy napjaink élvezetekbe merült nyugati kultúráiban már-már az egyházak is megfeledkezni látszanak a

mértékletesség egykor oly fontos erényéről. Jóllehet a szerző keresztény szemmel közelíti a kérdéshez, olyan etika felmutatására törekszik, amelyik egy „*erkölcsileg pluralista világban racionálisan igazolható és általánosítható etikai norma, amelyik nem fordul... kinyilatkoztatásokhoz vagy hagyományokhoz. Követőitől nem kíván keresztény hitvallást, még ha ez a hitvallás a norma elsődleges történelmi forrása és legteljesebb biztosítója is*”. Ma a fenntarthatósághoz mértékletesség is szükséges, bár ez egy, az élvezetek korlátlan fokozását és kiélését hirdető kultúrában felforgatásnak számít. De a mértékletesség belső normává tétele a korrupcióellenes küzdelem szempontjából is erősen javasolható, még ha Nash írása nem is utal nyíltan erre az összefüggésre.

Míg a korrupcióval és a mértékletességgel foglalkozó tanulmányaink elősorbans az ember szintjén vizsgálták tárgyukat, addig Kovács Eszter (a Környezetvédelmi Minisztérium Természetvédelmi Hivatalának munkatársa) írása a szervezetek világáról alkotott modern elméletekkel foglalkozik, s azokat eredeti módon mutatja be és rendszerezi. A Kindler József témavezetésével 2000 őszére elkészült doktori disszertációból kiemelt és átdolgozott részlet mellett tanúskodik, hogy egy vállalat esetében nem elégedhetünk meg azzal, ha az csupán társadalmi felelősségét ismeri fel (jóllehet már ez is komoly előrelépés volna), mert a természeti környezet végessége további korlátokat állíthat a vállalat tevékenységére és döntéseire vonatkozóan. Ugyanakkor az sem kielégítő, ha egy vállalat kizárólag az ökológiai felelősségével törődik, figyelmen kívül hagyva a szervezet társadalomba ágyazottságából fakadó sajátosságokat. A leghelyesebb az, ha a vállalat a rá vonatkozó társadalmi és ökológiai korlátokat egyidejűleg veszi figyelembe, ami egy integrált vállalati modell keretében valósítható meg.

Könyvismertetés rovatunkban a kanadai *University College of Cape Breton* munkatársa, Toby M. Smith könyvét ismerteti dr. Boda Zsolt (a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének és a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Gazdaságetikai Központjának munkatársa). Smith könyve azt a jelenséget elemzi, amikor a vállalatok a vásárlókat környezetbarát működésükről kívánják meggyőzni. Ez előrelépés, hiszen a vállalat ekkor arra a társadalmi elvárásra kíván válaszolni, amely nagyobb ökológiai tudatosságot vár el a vállalat részéről. Csakhogy a vállalat illetén „zöldülése” gyakran nem egyéb, mint minden valóság tartalmat nélkülöző arculattervezés, amely csak a termék eladások további fokozását szolgálja az új, zöld „divatnak” megfelelően. Ilyenkor egy olyan mítosszal állunk szemben, amelyet a vállalat tudatos marketing-tevékenységgel hoz létre. A jelenség úgy is felfogható, hogy míg korábban csak a zöldek beszéltek a környezetvédelemről, s így meglehetősen egyértelmű üzenetet közvetíthettek a társadalom felé az ökológiai problémákat illetően, addig manapság egyre többen szólalnak meg a témában, s e megszólalók

közé a gyakran ellenérdekelt vállalatok is beletartoznak. A zöldek hagyományos érvelési módja szerint mindenkinek józan ésszel be kell látnia, hogy jelenlegi életformája tarthatatlan. Azonban az emberek életmód-változtatásról való meggyőzése, már csak a kialakult információs zűrzavar miatt is, szinte lehetetlen vállalkozás, ezért a könyv üzenete az, hogy a zöldeknek is „*meg kell tanulniuk másként kommunikálni, és olyan »ellenmitoszokat« előállítani, amelyek átértelmezik a fogyasztói kultúra jelentéseit*”.

E számunkat Pataki György (egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Környezetgazdaságtani Tanszék) írása zárja, aki az ökológiai közgazdaságtan (lásd erről Kovász, 1999/3. szám) három jelentős alakjának 2000-ben megjelent könyvét ismerteti. Thomas Prugh, Robert Costanza és Herman Daly elsősorban politikai síkon keresik egy gazdaságilag, társadalmilag és ökológiailag hosszú távon fenntartható civilizáció ismérveit. Az általuk elképzelt rendszerben a közzféra mentessé válna a piaci logikától, azaz csökkennének a korrupciót is tápláló ösztönzések. A szerzők által javasolt erős demokráciában megvalósulna „*az emberek minél nagyobb mérvű bevonása, nem pedig a valódi problémáktól egyre távolabb és távolabb kerülő képviselők révén kialakuló politikai elitek csatározása [zajlana] a hatalmi pozíciókért és a forrásokért*”. Az Altern-csoport gondozásában várhatóan magyar nyelven is megjelenő könyv egyik fontos üzenete az, hogy az emberi civilizáció globális fenntarthatóságához a helyi közösségken keresztül vezet az út, s ezt a folyamatot sem globális, sem regionális, sem nemzeti kormányzás és politika nem pótolhatja, legfeljebb kiegészítheti és segítheti.

KOCSIS TAMÁS

Altern-csoport

A korrupcióról*

A tanulmány a korrupció különféle formáit tekinti át és értékeli. Az elemzés a jelenséghez a gazdaság világa felől közelít, azaz elsősorban azokkal az esetekkel foglalkozik, ahol az „ügyletben” eszközként és/vagy célként valamilyen materiális elem is felbukkan. Az írás bemutatja és értékeli a moztatórugók feltárására irányuló közgazdasági gyökerű elméleteket, majd kitágítja a vizsgálat horizontját, s a teljes társadalmi-gazdasági rendszer szempontjából is elemzi a korrupciót, megadva néhány eligazodást segítő fogódzót.

A klasszikus korrupció

Az 1987-es kiadású *Közgazdasági Kislexikon* egyértelműen fogalmaz a korrupcióval kapcsolatban, s ez a felfogás nagyjából megfelel az általános közvélekedésnek is. Eszerint a korrupció „megvesztegetés, olyan törvénybe ütköző cselekedet, amelynek célja, hogy a megvesztegető anyagi juttatás ellenében jogtalan előnyhöz jusson. A korrupció általában az állami bürokráciában otthonos, de a hiányjelenségek a termelésben és a kereskedelemben is szinte általánossá teszik. A korrupcióban részt vevő összes személy törvénytértést követ el.” A szócikk megállapítja, hogy a korrupció elleni küzdelemben az adminisztratív intézkedések helyett olyan gazdaságpolitikai elveket kell követni, amelyek „a gazdasági, piaci viszonyok javításával szüntetik meg a korrupció létezésének feltételeit” (295. o.). A lexikon szerint tehát akkor beszélhetünk korrupcióról, ha a cselekedet törvénybe ütközik (szükséges feltétel), s jelentkezése gazdasági-piaci okokra vezethető vissza; tehát ezen okok megszüntetésével a korrupció maga is eltűnik.

A korrupció klasszikus eseteinek közelebbi jellemzéséhez Susan Rose-Ackermannak, a korrupció egyik ismert elméleti szakértőjének megközelítését használjuk. Rose-Ackerman szerint a klasszikus korrupció esetében (1) valamely gazdasági (közéleti) szereplő illegálisan jut pénzhez vagy annak természetbeni megfelelőjéhez; (2) a megvesztegetett személy előnyben részesíti egy másik személy vagy szervezet érdekét az általa képviselt személy vagy szervezet érdekével szemben; s (3) a megvesztegetett személy hatalommal rendelkezik (a piac elégtelensége vagy valamely intézményesített pozíció következtében) (Rose-Ackerman [1975], 187. o., idézi Hámori [1998], 154–155. o.).

A gazdaság birodalmán belül megvalósuló – azaz a piac elégtelenségére visszavezethető – korrupciónak nézetünk szerint mindig van valamilyen

* Az írást Kovács Tamás készítette. Az Altern-csoport többi tagja, Baranyi Árpád, Dabóczi Kálmán és Kindler József hasznos tanácsokkal segítették a munkát, s az elkészült tanulmány tartalmával valamennyien egyetértének.

gazdaságon túlmutató hatása is, s erre a későbbiekben még visszatérünk. Most azonban az „állami bürokráciában otthonos”, illetve az „intézményesített pozíció” következtében lehetővé váló korrupciót vegyük inkább szemügyre. A politika világát (is) érintő korrupciós esetek erősen foglalkoztatják az embereket és nagy felháborodást keltenek, feltehetően azért, mert közpénzekről, illetve a gazdasági élet szereplőinek mozgásterét meghatározó „játékszabályok” kialakításáról van szó az esetek többségében.

A tárgyalást az *érdek* fogalmának vizsgálatával kezdjük. Világos, hogy a „gazdasági viszonyok keretében keletkező alapvető érdektörékvések politikai-akarati megfogalmazódásra törekedve a politikai rendszerbe csatolódnak be. Ezek során az érdekvizonyok és érdektörékvések hajszálrendszerén keresztül a gazdasági viszonyok »felszívódnak«, közvetítődnek a politikai rendszerbe. A politikai rendszerbe felszívódott érdektörékvések pedig politikai döntési tartalommal válva, döntések formájában csatolódnak vissza a gazdasági szférába. (...) A politikai rendszer és a gazdasági rendszer között természetesen nincs merev határ, sőt, bizonyos értelemben úgy kapcsolódik egymáshoz a két társadalmi alrendszer, hogy a köztük levő határ elmosódik” (Bihari–Pokol [1992], 49–50. o.). A korrupció szempontjából kiemelkedően fontos, hogy (1) ez a határ a politikai rendszer és a gazdasági rendszer között végül is hol helyezkedik el, illetve mennyire mosódik el, valamint hogy (2) a különféle érdekérvényesítő mechanizmusok közül melyek terjednek el, s válnak elfogadottá.

Politológiai szempontból hat alapvető érdekérvényesítési típus különböztethető meg, amelyek közül kettő érdemel témánk szempontjából figyelmet.¹ Az egyik az Egyesült Államok gyakorlatából származó intézményes és nyilvános *érdeklobbizás*, amelynek érdekessége, hogy a lobbizók vállalkozásként, s nem az adott réteg- vagy csoportérdekkel azonosulva vállalják döntések befolyásolását (Bihari–Pokol [1992], 52. o.). A területen működő személyek bizonyos összegért bármilyen érdeket hajlandóak képviselni, illetve a megfelelő erőforrásokkal rendelkező csoportok professzionális, kifejezetten érdekkijáráásra szakosodott személyek és szervezetek révén is képviselteshetik érdekeiket (vö. Weber [1995], 104–106. o.; a témára később még visszatérünk).

A másik, szempontunkból talán még a fentinel is fontosabb kategória az *informális érdekkijáráás*, amikor „befolyásos, egy adott döntés kapcsán erős hatalmi pozícióban lévő személyt, vezetőt, döntés-előkészítőt, döntéshozó

¹ A főszövegben nem említett egyéb lehetőségek: (1) spontán, burkolt, nem szabályozott érdekérvényesítés (például munkalassítás, teljesítmény-visszatartás); (2) tárgyalásos érdekképviselés és érdekérvényesítés (például pontokba szedett követeléseket ad hoc jellegű tárgyalódelegáció képvisel); (3) szervezeti érdekérvényesítés (például intézményes érdekérvényesítés szakszervezetek, szakmai szövetségek és egyebek között); (4) állami (parlamentari és önkormányzati) érdekképviselés (Bihari–Pokol [1992], 52–53. o.).

testületek tagjait keresik meg, kéri támogatásukat. A tárgyalások és a teljesítések nem nyilvánosak, de annál hatékonyabbak lehetnek. Ciyakori az informális érdekcsoportok viszonyosságán alapuló kölcsönös támogatása. Magas pozíciókban lévő, vagy ezekbe bejutott érdekképviselők gyakran alkalmazott érdekérvényesítő eszköze. Átszaphat szakmai klikkesedésbe, nehezen ellenőrizhető, s ezért antidemokratikus” (Bihari–Pokol [1992], 53. o.). Bár a korrupció fogalmát az idézet nem tartalmazza, a bemutatott típus láthatóan hasonló hozzá. E meghatározás tehát hozzásegít minket, hogy kibővítsük a klasszikus korrupció jellemzőinek körét: a törvénybe ütköző tevékenység, és a pénz- vagy természetbeni juttatás átadása mellett új elemként jelenik meg a viszonyosságán alapuló tevékenység.

Fontos, hogy nem maga az érdekérvényesítés jelenti érdeklődésünk tárgyát, hiszen ez minden eltérő érdekek mentén tagolt társadalom sajátja, hanem ennek ellenőrizetlen, nem nyilvános változata. Az ilyen csatornákhöz való hozzáférés ugyanis elsősorban a pénzügyi és a kapcsolati tőke nagyságától függ, s figyelmen kívül hagy minden demokratikus megfontolást.

A korrupció közgazdasági és szervezetszociológiai megközelítése

A korrupció során felbukkanó anyagi vonatkozások – amelyek egyrészt „csúszópénzként”, másrészt az ily módon elérhető anyagi többlet lehetőségek formájában jelennek meg – arra engednek következtetni, hogy a közgazdaságtannak feltétlen illetékessége van e területen. Lássuk tehát, mennyiben gazdagítja ismereteinket a korrupció természetéről és mozgatórugóiról a közgazdaságtan napjainkban uralkodó neoklasszikus változata!

Az ötvenes évek végére és a hatvanas évek elejére a közgazdászok arra a következtetésre jutottak, hogy azok az eszközök, amelyeket korábban a fogyasztói és a vállalati viselkedés leírására és magyarázatára alkalmaztak, kiválóan alkalmasak a szavazók, a kormányzat és a politikai képviselők elemzésére is. Létrejött a James Buchanan nevével fémjelzett közösségi döntések elmélete (public choice theory). Az irányzat szerint „a politikai piac elemzését, akárcsak a magánpiac vizsgálatát, a racionális, saját érdekeiket követő egyénekre kell alapozni. (...) Nincs semmilyen elméleti indok vagy tapasztalati bizonyíték, mely azt sugallná, hogy az egyének, akik a magánpiacon »kapzsi materialisták«, önfeláldozó angyalokká válnak, amikor belépnek a szavazófülkébe. Ha az egyént a személyes hasznok és költségek motiválják, amikor fogyasztóként, dolgozóként vagy beruházóként döntéseket hoz, akkor ugyanezt az egyént hasonlóképpen a személyes hasznok és költségek fogják motiválni, amikor döntéseket hoz a szavazófülkében, a Kongresszus csarnokaiban vagy a közigazgatás tárgyalótermeiben” (Johnson [1999], 21–22. o.).

Lépjünk közelebb a politika világához, s vizsgáljuk meg, hogy az említett elmélet szerint miért csatlakozik valaki egy politikai párthoz! „*A politikai pártokban végzett munkának köszönhetően az egyének értékes kapcsolatokra és tapasztalatokra tehetnek szert, üzleti megrendeléseket kaphatnak a párt irányítása alatt álló hivataloktól, élvezhetik a sokféle gazdasági, szakmai és társadalmi előnyt biztosító politikai patronázs különféle formáit. A párttagokat nem az a vágy vezérli, hogy bizonyos politikai programokat győzelemre segítsenek, hanem az, hogy megszerezzék maguknak bizonyos hivatalok vezető tisztségeit, vagy kapcsolatot építsenek ki azokkal, akik hivatalt viselnek. A politikust és a pártok önkéntes támogatóit éppúgy a »kapzsiság« mozgatja, mint a hentest, a péket vagy a gyertyaöntőt.*” (Johnson [1999], 175–176. o.) Johnson tankönyve ezek után sietve leszögezi, hogy mindez távolról sem a politikusok és a párttagok bírálata, hiszen semmi kivetnivaló sincs az őket mozgató fenti ösztönzőkben. A párttagok a kormányzati pozícióból származó előnyök megszerzésére törekednek, s politikai programjuk alakításának egyetlen motívuma, hogy az alkotmány megsértése nélkül minél több szavazatot szerezzenek, ami a kormányzati pozíció záloga.

Fölmerül a kérdés, hogy a több közgazdasági Nobel-díjjal is jutalmazott közösségi döntések elmélete képes-e egyáltalán értelmezni a korrupciót. Mivel a bevezetőben korrupcióként leírt esetek itt nem a rendszer nemkívánatos melléktermékeként, hanem annak egyik legfőbb motivációs erejeként jelennek meg, ezért válaszuk nemleges (illetve ha mégis ragaszkodunk a korrupció fogalmának használatához, akkor a korrupció itt erény, nem pedig bűn). Az elmélet logikája szerint nincs is más teendő, mint az elmaradt, romantikus társadalomkép (vö. Johnson [1999], 16. o.) utolsó csőkevényciként visszamaradt korrupciós törvényi tényállások hatályon kívül helyezése, s a korrupció problémájától egyszer és mindenkorra megszabadul a társadalom.

Némileg eltérő logikával közelít a kérdéshez az új intézményi közgazdaságtan, amelynek képviselői között szintén számos Nobel-díjast találhatunk. A bűnözésnek (s ezen belül a korrupciónak) itt nem a politikai, hanem a társadalmi/személyes aspektusai hangsúlyosak.² A közgazdaságtan ezúttal tehát nem a politológia, hanem a szociológia és a pszichológia területén próbál érvényes megállapításokat tenni. „Az erőszakot, különösen ha az a törvé-

² Az új intézményi közgazdaságtan egyik elméleti kiindulópontja az emberek részéről megmutakozó opportunizmus, amelynek keretében az embert egyszerre tekintik tökéletlenül (korlátozottan) racionálisnak és önérdet hajhászónak. Az opportunisták magatartás a gyakorlatban a félrevezetésben, a palástolásban, a hazugságban, a lógásban és a csalásban mutatkozik meg (vö. Williamson [1984], 199. o., idézi Mátyás [1996], 618. o.). Az irányzat legjelesebb képviselői között Ronald Coase és Oliver E. Williamson említhető. Az elméletet bűnözésre alkalmazó egyik klasszikus tanulmány Gary Becker-től származik (1968).

nyek félrügásával is összekapcsolódott, a téma társadalomtudományi taglalásakor sokáig deviáns viselkedési formának, anómiának tekintették, mögötte az elkövető »kicsavart« motivációit, eltorzult belső világát, problematikus családi vagy szociális háttérét keresték. Az új intézményi közgazdaságtan nézőpontja lényegesen különbözik az előbbiektől. A különbséget abban ragadhatnánk meg, hogy az erőszakot, a törvények erőszakos megsértését a közgazdász... nem valami különleges esetnek, hanem a gazdasági racionalitás terepének, és ezért a gazdasági vizsgálódás természetes tárgyának tartja.” (Hámori [1998], 146. o. – kiemelések az eredetiben)

Isaac Ehrlich, az elmélet egyik jelentős képviselője tolmácsolásában e szemléletmód lényege a következő: „A törvény megsértésének alternatívájaként az elkövető vállalhatja a legális fogyasztás-, illetve gazdasággeneráló tevékenységet is, amelynek azonban szintén megvannak a maga sajátos kockázatai... Az elmélet központi feltételezése, hogyha egy adott periódushan a két tevékenység (tudniillik az egyenes és a görbe út – K.T.) egymást kölcsönösen kizáró, akkor az ember a két tevékenységhez külön-külön társuló várható hasznosság összehasonlításával választ közöttük.” (Ehrlich [1973], 523. o., idézi Hámori [1998], 146–147. o.) Természetesen azért befolyásolja a „felelős” döntést az, hogy az adott társadalmi közegben miféle normák (ezek az úgynevezett intézmények) érvényesülnek. Ezek a normák azonban nem határoznak meg mindent, s még a legmeggyökeresedettebb erkölcsi szabályok is figyelmen kívül maradhatnak az emberek racionális haszonmaximalizálása során (Hámori [1998], 147. o.).

Az általános bevezetés után térjünk rá az elmélet korrupcióval kapcsolatos álláspontjára. Eszerint „a hivatalnokok között verseny van a korrupcióval lehetőséggel kecsegtető »szíros állásért«, azaz a korrupció újabb korrupciót szül, hisz az álláshoz is csak annak korrumpálásával lehet hozzájutni, akitől a kinevezés függ... Ilyen körülmények között... az állás elnyerése egyfajta tőkebefektetés a hivatalnok számára, amelynek a későbbiekben a megvesztegetéssel szerzett pénzekből kell megtérülnie” (Hámori [1998], 157. o.).

Az új intézményi közgazdaságtan keretei között a korrupció tehát továbbra is értelmezhető, s az, hogy valaki részt vesz-e benne vagy sem, elsősorban a hasznok, a kockázatok, s a hosszú távú megtérülés hűvös mérlegelése alapján dől el. Az elmélet felismeri, hogy a bűnözés a társadalmi hatékonyság csökkenésével járhat (például a bűnözés elleni védekezésre fordított improduktív kiadások, vagy a korrupció esetében a piaci verseny torzulása miatt), ezért az elgondolás alapján megfogalmazható néhány visszaszorításra vonatkozó normatív állítás. Eszerint, ha található olyan társadalmi csoport, amelyik a korrupció visszaszorításában érdekelt, s képes érdekeit a politikai döntéshozatal felé hatékonyan közvetíteni, akkor nem a korrupció ellenőrzésekkel való adminisztratív megfékezésére, hanem a korrupciós le-

hetőségek minél szűkebbre szabásával célszerű kísérletezni. Mindez a piac lehető legteljesebb liberalizálását, azaz az állam visszaszorítását jelenti, hiszen *minden szabály – függetlenül attól, hogy mindenkire vonatkozik-e vagy pedig kivételeket is tartalmaz – lehetőséget teremt a korrupcióra* (vö. Hámori [1998], 159. o.).³

Végezetül távolodjunk el a gazdaságon túli jelenségeket is magyarázni kívánó közgazdasági elméletektől, s közelítsünk a kérdéshez a gazdaság világát is magyarázni kívánó szervezetszociológia felől. Első lépésként tekintsük meg a Max *Weber* által leírt úgynevezett racionális-legális bürokrácia modelljét, amely a nyugati civilizáció sok száz év alatt kialakult terméke. A modell – témánk szempontjából – jelentős újdonsága a korábbi megoldásokhoz képest az, hogy a munkakörök a szervezethez, s nem az egyénhez köthetők, ami többek között azt jelenti, hogy az alkalmazott nem élhet vissza munkakörével személyes céljai érdekében. Az ilyen bürokrácia racionális elveken nyugszik, törvényes szankciók támogatják, és törvényes keretek között működik (vö. Perrow [1997], 18–19. o.).

Célszerű mindehhez azt is hozzátenni, hogy Charles *Perrow* felfogásában a „*bürokrácia mind a kapitalista, mind a nem kapitalista rendszerekben a hatalom centralizálásának, és a centralizáció legitimitásának vagy palástolásának az eszköze. (...) A bürokrácia eszköz, mégpedig egy olyan társadalmi eszköz, amely a kevesek sokak feletti ellenőrzését legitimizálja a demokrácia hirdetett elveivel szemben, és ez az uralom szabályozatlan és leplezett társadalmi hatalomhoz vezet*” (Perrow [1997], 21. o.).

Ebből a nézőpontból pedig előkerül a *partikularizmus* kérdése, ami jelen esetben egyedi megítélést, részrehajlást jelent. Partikularizmus esetében nem a tevékenység hatékonysága érdekében lényeges *kompetencia* szerint választják ki az alkalmazottakat, hanem olyan szempontok alapján, mint például a származás, a szervezeti tagság, az egyetemi múlt, a rokoni kapcsolatok stb. A partikularizmus könnyen eredményez korrupciót (vö. Perrow [1997], 22–24. o.).

A bürokratikus modell egyik fő erénye azonban éppen az, hogy egyetemes kritériumok érvényesek a szervezetre, melyben a partikularizmus eltérésként, mintegy torzulásként ítéltető meg. Am a partikularizmus megvetése Perrow szerint illúziókergetés csupán, amely elszakad a szervezetek valóságától. „*Naivak vagyunk, amikor elítéljük a kedvezményezett rendszert, az összejátszást, a sznobizmust a politikai, gazdasági és önkéntes alapon létrejövő szervezetekben, mintha mindezek az egészséges szervezeti, netán az*

³ Hámori Balázs a következő példával illusztrálja azt, hogy még a mindenkire vonatkozó szabályok is korrupcióhoz vezethetnek: hiába tiltja a KRESZ kivétel nélkül mindenki számára és minden helyzetben a pirosra való áthaladást, az már a rendőri megítélésen múlik, hogy sárga volt-e még a lámpa, vagy már piros; csakúgy mint az, hogy a rendőr észreveszi-e egyáltalán a szabálysértést vagy elfordítja a fejét (Hámori [1998], 159. o.).

általános morális elvek megsértéséből fakadnának. Egy realiztikusabb szemlélet alapján inkább azt kellene feltárni, hogy vajon a tulajdonosok és a menedzserek milyen célokra használják ezeket a szervezeteket, mivel ez határozza meg, hogy mi számít hatékonyak az irányításban.” (Perrow [1997], 26. o.) Így dől el, mi az egyetemes és mi a partikuláris kritériuma.⁴

A szervezetek Perrow által leírt világában tehát továbbra is az emberi önérdék uralkodik, melynek követése a vagyonnak és a hatalomnak a megszerzésére való törekvésben merül ki.⁵ A korábbi közgazdasági megközelítésekhez képest itt csak egy szűk, kiváltságos réteg (elsősorban a tulajdonosoké és menedzsereké) érvényesülhet, a többiek intézményes korlátokba ütköznek. Egy ilyen világban Perrow szerint az önérdék követésében fennálló egyenlőtlen esélyek feltárása és elemzése a fő cél, ami bizonyos fokú érzékenységet árul el az elnyomottak helyzete iránt. A korrupciót magát azonban nem ismeri el ez a rendszer, mivel elfogadja az önérdék érvényesítését, amennyiben az önérdék követése a szervezet céljait szolgálja. S mivel a szervezet eszköz valaki(k) kezében, a szervezet céljának ezen személy(ek) önző érdekeivel kell egybeesniük.

A fentiekben két olyan közgazdasági megközelítést tekintettünk át a korrupcióval kapcsolatban, amelyekben az egyik a politika világát, a másik pedig az emberi bűnök természetét elemezte gazdasági szempontból; szervezetszociológiai kutatásunk pedig elsősorban a szervezeti és az egyéni célok közötti összefüggés elemzésével kívánta tovább árnyalni a témát. Valamennyi megközelítésben közös, hogy önző, haszonmaximalizáló lényként jelenik meg bennük az ember, minek következtében a korrupció magától értetődő, természetes jelenség lesz mind a politika, mind a gazdaság világában. E modellekben korrupciós probléma nincs is, vagy ha mégis előfordulna, akkor pusztán a gazdasági hatékonyság csökkenésében lenne tetten érhető, ez pedig a piaci működés, illetve a piaci logika alkalmazási területének kiszélesítésével és az állam visszaszorításával gazdasági alapon orvosolható. Egy „tisztességes”, korrupciót vizsgáló közgazdasági elemzés e ponton bi-

⁴ Perrow – többek között – a következőképp illusztrálja mindezt. Ha egy vállalat a munkaerő-felvételnél és a vezetők kiválasztásánál előnyben részesíti bizonyos öntevékeny csoportok tagjait, akkor ez első látásra partikularizmusnak látszik. Ám ha a vállalat előnyben részesíti a szabadkőműveseket, miközben az adott ország kormányában hemzsegnék a szabadkőművesek, akkor a helyi hatalom domináns csoportjává válva a cég kivonhatja magát a helyi szennyvíztisztító támogatásából, különleges elbánásban részesülhet, módosíthatják a rendelkezéseket, aminek következtében kevesebb oktatási adót kell fizetnie, védelmének egy részét a helyi rendőrség átvállalhatja stb. A vállalat részéről az egyesület irányában tanúsított részrehajlás tehát a *vállalat szempontjából* nem partikularizmus, hanem nagyon is megfelel céljainak (Perrow [1997], 25–26. o.).

⁵ A korrektség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Perrow könyve összességében arra enged következtetni, hogy a szerző nem teljesen azonosul a közgazdaságtan eme leszűkített emberfelfogásával.

zonyára véget is érne, ám az Altern-csoport részéről idekívánczok még néhány megjegyzés.

Tájékozódás a korrupció világában

A fenti gondolatsor középpontjában az önérdekek által vezérelt, elszigetelt egyén képzeje áll, aki „szabadon és racionálisan választ különböző cselekvési alternatívák közül, miután elvégezte saját költség-haszonelemzését, vagyis miután figyelmen kívül helyezte a mások és az egész társadalom számára felmerülő költség-, illetve haszonvonzatokat” (Hirschman [2000], 48. o.). Mindez a közgazdaságtan világában se nem jó, se nem rossz, hiszen a modern tudomány „értékektől mentes” világában efféle kijelentések nem tehetőek. Ebből következően a korrupció mint természetes jelenség felett sem ítélkezhetünk értékalapon. A rosszallásra egyetlen dolog ad lehetőséget: a gazdasági hatékonyság esetleges csökkenése.

Az alábbiakban – még mielőtt elfeledkeznénk természetes erkölcsi érzékünkéről az értékmentesség eme sajátos birodalmában – kísérletet teszünk a korrupció fogalmával kapcsolatos emberi vonatkozások feltárására, majd a gazdaság szerepét tisztázandó, a teljes társadalomra is vetünk egy pillantást e tekintetben. Vajon tarthatók-e a bemutatott közgazdasági álláspontok ebben a tágabb körben is?

Az erkölcsi tartalmat is hordozó jelenségeket illetően úgy kerülhetünk összhangba az emberiség történelmi léptékű tapasztalatával, hogy ha megvizsgáljuk a szavak köznyelvi jelentését, jelentésáryalatait és eredetét. A korrupcióval kapcsolatban is célravezetőnek tartjuk ezt a módszert, s elsőként – tekintettel a „korrupció”, illetve a „korrumpál” szavak eredetére – a latin szótárhoz fordulunk. Latinul a *corrumpo* jelentése: (1) megsért, elront, megsemmisít, tönkretesz, tönkre juttat; (2) megront, elferdít, elcsúfít, hamisít; (3) megveszteget, elcsábít, rossz útra térít. Ennek megfelelően a *corruptio*: (1) megromlás, romlottság; (2) fonákság; (3) megvesztegetés. A korrupció főnévvel, illetve annak igei formájával megjelölt jelenséggel kapcsolatban hasonló értékítéleteket tükröznek az európai nyelvek is.⁶

⁶ A németben a *korrumpieren* jelentése: (erkölcsileg) megront, korrumpál; az olaszban: *corrompere*: (1) el-/megront (erkölcsöket), (2) megmetyelvez, megfertőz (levegőt); *corrotto*: (1) rothadt (gyümölcs), (2) poshadt, bűzhödt (víz), (3) (átv.) romlott; *corruzione*: (1) megrontás, megromlás, (2) erkölcstelenség, romlottság, (3) megvesztegetés, korrupció. Az angolban a *corruption* jelentése: (1) bomlás, erkölcsi pusztulás, (2) megvesztegetés; *corrupt*: (1) rothadt, (2) gonosz, (3) megvesztegetéssel elrontott/befolyásolt, (4) hibákkal vagy változtatásokkal elrontott. Látható, hogy – mint számtalan egyéb esetben – a korrupció szó alakulásában is tetten érhető egy általános nyelvi fejlődési folyamat: egy nem fizikai természetű jelenséget (itt az erkölcsi romlást) a nyelv olyan szóval fejez ki, amely azelőtt valamilyen anyagi természetű dologra (például a gyümölcs romlottságára) vonatkozott. Az angol szótárban a szó ötödik jelentéseként már ezt olvas-

A magyar nyelv vonatkozásában célszerű segítségül hívni az *Idegen szavak és kifejezések szótárát*. Eszerint a *korrupt* szó jelentése: (1) valakit megvásárol, megveszteget, (2) megront, elzülleszt; a *korruptió* pedig (1) megvesztegetés, megvesztegethetőség, (2) általános romlottság, züllött állapotok a közéletben. Ezek a meghatározások magukban is jelzik, hogy a korruptió aligha tekinthető erényes jelenségnek, s ha valakinek még mindig kétségei volnának, annak a *Magyar szókincstár* felülését javasoljuk, amelyben az ellentétes jelentésű szavak felsorolása tovább segíti az erkölcsi tájékozódást. A gyűjtemény szerint a korrupt melléknév ellentétes értelmű párjai a következők: *becsületes, tisztességes, korrekt*.

A szótárak és az egészséges nyelvérzék tehát mindmáig megőrizték a szó eredeti „megromlás” értelmű jelentését. Nincs szó arról, hogy a korruptió a haszon maximalizálására törekvő ember természetes tevékenysége volna, s arról sem, hogy a gazdasági hatékonyság növekedése vagy csökkenése függvényében kellene ítéletet alkotnunk róla. A korruptió az emberiség évezredek tapasztalatai alapján önmagában rossz és kerülendő, minden gazdasági/hasznossági megfontolástól függetlenül.

S e ponton immár hangot kell adnunk abbéli meggyőződésünknek, hogy a korruptióval, s az azzal szoros rokonságban álló tevékenységekkel kapcsolatos erkölcsi zűrzavar nem kis mértékben a gazdasági szféra egyre erőteljesebb terjeszkedésének számlájára írható. Nem arra gondolunk, hogy a gazdaság mint olyan önmagában növekszik, a problémát inkább abban látjuk, hogy a gazdaság olyan területeken is illetékességét hangoztatja, ahol korábban semmilyen vagy csak kiegészítő szerepe volt. Meglehet, igaza van Gary Beckernek, amikor úgy véli, hogy „*ami a közgazdaságtant mint tudományt a többi társadalomtudománytól megkülönbözteti, az nem a tárgya, hanem a szemlélete*” (Becker [1976], idézi Hámori [1998], 15. o.), ám ha ez így van, akkor e jelenséget nem árt vészjelzésként értelmezni. Ha ugyanis a gazdasági hasznos szemlélet valamennyi társadalmi szféra sajátja, akkor az összes társadalmi jelenség közgazdasági eszközökkel vizsgálható és vizsgálandó. S ismerjük be: számos olyan jel mutatkozik világunkban, amely a gazdasági szemléletmód teljes eluralkodására enged következtetni. S nem csupán szemléletmódról, hanem gyakorlatról is szó van: ezen eszme győzelme annak elismerését, illetve elfogadását jelenti, hogy minden pénzzel mérhető, illetve legálisan megvásárolható, s akinek több pénze van, az a gazdasági szférán kívül is többre jogosult másoknál.

A korruptió nyelvi jelentéseinek vizsgálata visszavezetett bennünket a józan erkölcsi megfontolások világába, s – ettől a szellemiségtől most már el nem távolodva – a következő lépésben a gazdasági szféra működési terüle-

hatjuk a *corrupt practices* címszó alatt: a közvetlen vagy közvetett vesztegetés különböző formái.

ténc lehatárolására teszünk kísérletet. Mindezt azért tartjuk helyűtt szükségesnek, mert nézetünk szerint a korrupció etikai elfogadhatatlansága elsősorban abból fakad, hogy alkalmazásakor az elkövetők olyasmit vásárolnak, illetve bocsátanak áruba (például pozíciót, kedvező döntést stb.), ami normális esetben pénzért nem megszerezhető. Célszerűnek tartjuk tehát a korrupció fogalmának következetes kibővítését e felismerés mentén. Segítségünkre lesz e munkában a komunitáriusnak⁷ tartott Michael Walzer műve, *Spheres of Justice* (Az igazságosság szférái), amelynek egy részében a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek azok a javak, amelyek egy jól működő társadalomban pénzzel nem megvásárolhatóak (Walzer [1982], 100–103. o.).⁸ Az alábbiakban tehát Walzer munkáját felhasználva és továbbgondolva⁹ mintegy kiterjesztjük és pontosítjuk a korrupció eddig használt fogalmát, hiszen ha mégis „pénzmozgást” tapasztalunk az alább felsorolt területeken, akkor valamit megsértettünk, elrontottunk, tönkretettünk – a szó eredeti jelentésének értelmében.

(1) *A kormányzati tisztségek nem megvásárolhatóak.* Mivel a kormányzati hivatalok szolgáltatásai fontosak a köz számára, a gazdagság nem megfelelő kritériuma annak, hogy valaki alkalmas-e kormányzati tisztség betöltésére. A különféle alkalmasságot bizonyító igazolványok sem megvásárolhatóak: az orvosok, ügyvédek, gépjárművezetők stb. esetében ezeknek a dokumentumoknak a megfelelő tevékenység végzésére vonatkozó képességet kell bizonyítaniuk, nem lehet közük a bizonyítvány birtokosának fizetőképességéhez.

(2) *A politikai hatalom és befolyás nem lehet adás-vétel tárgya.* A polgárok nem adhatják el szavazataikat, a tisztviselők pedig nem adhatják el döntéseiket. Minden megvesztegetés jogtalan. Bizonyos kultúrákban elfogadott, hogy az ügyfél vagy a kérvényező ajándékot ad, ám ez csak azokban a

⁷ A komunitárius gondolkodási irányzatról lásd Boda (2000).

⁸ Walzer az 1970-es évek egyesült államokbeli társadalmi alapján vonja le következtetéseit. A szerző hivatkozik Arthur Okun *Ökón Egyenlőség és hatékonyság* (Equality and Efficiency) című művére is, ugyanis Okun szerint a pénzhasználat megtiltásával kialakított területeken sajátos jogok jelennek meg. Ezek a jogok arra vonatkoznak, hogy az adott területen a javakat nem a pénzügyi teljesítőképesség, hanem valamilyen más logika szerint kell elosztani (vö. Walzer [1982], 100. o.).

⁹ A tételek sorrendjét megváltoztattuk Walzer eredeti felsorolásához képest, s helyenként az egyes pontokat illusztráló leírást is jelentősen átalakítottuk. A feketepiaci termékek és szolgáltatások kereskedelmét tiltó pontot teljesen elhagytuk, mert szerintünk ez más természetű problémát jelez. Ebben az esetben ugyanis nem arról van szó, hogy a gazdasági erőforrások nem jelentenek megfelelő kritériumot az elosztásra e „javak” esetében, hanem arról, hogy ezeknek már az előállítás, létrejötte sem kívánatos. Nem javakról, hanem „rosszságokról” van szó. Más kérdés, hogy a feketepiaci tevékenység gyakran összefonódik a korrupcióval. Ugyanakkor felvettük az egészséges természeti környezethez való jog megvásárlásának tilalmát, mely Walzer művében nem szerepelt.

társadalmakban lehet általános gyakorlat, ahol a közösségi és a magánszféra között a határvonal homályos és bizonytalan.¹⁰ A köztársaságokban erről szó sincs, itt tehát elfogadhatatlan ez a fajta gyakorlat.

(3) *A hírosági ítélet nem megvásárolható.* Ez nem csupán azt jelenti, hogy a bírók nem megvesztegethetők, hanem azt is, hogy a védőügyvédek (azaz a megfelelő jogvédelem) szolgáltatásait a közösség minden tagjának fel kell kínálni.

(4) *A szólás-, a sajtó-, a vallás- és a gyülekezési szabadság nem lehet a pénz függvénye:* e jogokat minden állampolgár számára garantálni kell. A fenti jogok bizonyos formái, persze, sok pénzt igényelhetnek, ilyen például a nagy tömegek gyors megszólítására vonatkozó lehetőség. Ez azonban már nem a szabadság, hanem a befolyás és hatalom kérdéskörébe tartozik (ennek alaposabb vizsgálata szétfeszítené e tanulmány kereteit).

(5) *A politikai közösség elhagyására vonatkozó jog nem hocsátható áruha.* Jóllehet a modern állam minden polgárba „befektet” valamennyi erőforrást, s ezért jogosan igényelheti a befektetés egy részének visszafizetését, ám a polgár is hivatkozhat arra, hogy sosem tartott igényt például a gyermekkorában kapott szolgáltatásokra. Nézetünk szerint az adó- és egyéb fizetési hátralékoktól mentes, valamint az alapvető állampolgári kötelezettségeit már teljesített polgárokat pénzfizetés nélkül kéne elengedni, amennyiben emigrálni akarnak.

(6) *A közösségi léthől fakadó kötelezettségek alóli felmentés nem megvásárolható.* Ilyen kötelezettség lehet például a sorkatonai szolgálat, ha a honvédelem ily módon történő megszervezését a társadalom tagjai elfogadták.

(7) *Az egészséges természeti környezethez való jog érvényesítése nem megvásárolható.* Minden polgár részére olyan környezetet kell biztosítani, amely nem okozza egészségi állapota romlását. Helytelen, ha például a lakosok fizetőképessége (érdekérvényesítő képessége) alapján dől el, hogy hol létesül veszélyeshulladék-lerakó, vagy csak a gazdagok számára elérhető az egészséges környezetben lévő otthonok.

(8) *Az olyan alapvető jóléti szolgáltatások, mint amilyenek például a rendőri védelem, az egészségügyi ellátás vagy az általános és a középiskolai oktatás, csak szélső esethen megvásárolhatók.* Egy bizonyos minimumot minden polgár számára ingyenesen biztosítani kell ezekből. A piaci szolgáltatásokat korlátozni kell akkor, ha azok a közösségi szolgáltatások jellegét eltorzítják vagy rontják azok minőségét.

(9) *A házasság és a gyermeknemzés joga nem megvásárolható.* Mindenkinnek egyetlen, másnemű házastársa lehet, és senki sem vásárolhat magának többnejűséghez vagy azonos nemű házastárshoz való jogot. Ha valaha

¹⁰ Ez az eset rendszerszintű korrupcióként értelmezhető, melyet később tárgyalunk.

is korlátokat állítanának a gyermekek számára vonatkozóan (jóllehet ez az eljárás önmagában is megkérdőjelezhető), akkor ez semmiképpen sem történhet piacon adható-vehető jogok segítségével.

(10) *Emberi lények nem lehetnek adás-vétel tárgyai.* Az ember még önszántából sem adhatja el magát, mintegy rabszolgaként; ez a végső kétségbeesés helyzetére vonatkozó adás-vétel tilalma. Személyek vagy személyek szabadsága nem eladó, csak a munkaerejük és az általuk létrehozott dolgok. Némi kiterjesztéssel ugyanez érvényes az emberi embriók, az emberi tulajdonságokat hordozó örökítő anyag és az úgynevezett béranyaság intézményére is.

(11) *Minden olyan piaci alkudozás tilos, mely az emberek szorult helyzetével való visszaélésnek számít.* A nyolcórás munkanap, a minimálbér, az egészségügyi és biztonsági előírások mindegyike olyan alapvető határt képeznek, amelyek áthágása érdekében a munkaadók nem versenyztethetik a munkavállalókat.

(12) *Bizonyos díjak és elismerések nem megvásárolhatók.* A Kossuth-díj, a köztársasági érdemrendek vagy a diszpolgári címek minden bizonnyal ezek közé tartoznak. Hírnév és ismertség ugyan vásárolható, ám elismertség nem.

(13) *A szeretet és a barátság nem megvásárolható,* jóllehet a reklámok a leggyakrabban ezt sugallják. A fentiek vásárlását nem törvény tiltja, hanem a természetes erkölcs. Így például nem az érdekházasság lebeg ideaként a szemünk előtt, s a prostitúció sem vezet elmélyült kapcsolatokhoz.

(14) *Az ember transzcendens igényei nem tölthetők be megvásárolható szolgáltatásokkal.* A bünbocsánati cédulák egykori áruba bocsátása például megengedhetetlen gyakorlat volt, manapság – többek között – az üzleti alapon szerveződő „egyházak” tevékenysége ad okot aggodalomra ebből a szempontból.¹¹

Még egyszer hangsúlyozzuk: olyan eseteket soroltunk fel, melyekben egy egészséges társadalom nem tűri meg, hogy a pénz szerephez jusson. Kérdés, hogy akad-e olyan a fenti esetek között, amelyiknél azt tapasztaljuk

¹¹ E ponton szeretnénk felhívni a figyelmet a vevők vállalatok általi korrumpálására. Az efféle korrupció többnyire a (12)-es, (13)-as és (14)-es pontok valamelyikének a megsértésén alapul, jóllehet a vevő ennek gyakran nincs is tudatában. *Kornai* János szerint a versenyzgazdaságban (vevők piaca) a számos üdvös erőfeszítés – szélesebb választék, jobb minőség stb. – ellenére sok káros jelenség is felbukkan: „*törekvés a vevők manipulálására, félrevezető hirdetések, a típusok látszatomódosításai és áliújítások révén*” (Kornai [1993], 274. o.). A vevők korrumpálásának módszertanát számos üzleti szakkönyv *tanítja*. (Leleplező jelleggel lásd Pratkanis és Aronson [1992].) A teljesség kedvéért megemlítjük azt az esetet is, amikor a hiányszűrés körülményei között (eladók piaca) „*a vevő ad veszi a pénzét, a pult alatt az eladó személynek odacsúsztatott külön fizetséget, hogy egyáltalán megkapja a boltban ott lévő árut*” (Kornai [1993], 274–275. o.).

a gyakorlatban, hogy a pénz nap mint nap áthágja a reá vonatkozó természetes határokat. Akkor ugyanis korrupcióról van szó, s ideje megkondítani a vészharangot. Ugyanakkor arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a fenti lista aligha tekinthető teljesnek, inkább csak korrupcióval kapcsolatos ötletek jegyzéke ez, amely remélhetőleg elgondolkztatja az olvasót.

A korrupció szintjei

A tanulmány bevezető részében nem véletlenül szerepelt a klasszikus jelző a korrupció szó előtt. Ugyanis ez az a legalacsonyabb, legkonkrétabb szint, amelyen a korrupcióról egyáltalán beszélni lehetséges, s ez az a szint, amely a problémával kapcsolatban többnyire az átlagember szeme előtt lebeg. A *klasszikus korrupció* az adott ország valamely hatályos jogszabályába ütközik, vagyis a hivatalból is üldözött tevékenységek körét alapvetően a törvényi szabályozás határozza meg.¹² Természetesen az sem elhanyagolható körülmény, hogy az elméletileg helyes törvénynek milyen mértékben szereznek érvényt az erre hivatott állami szervek. A klasszikus korrupció akkor ítéltető el eredményesen, ha maga az államhatalom, a törvényhozás és a megalkotott törvények rendszere mentes a korrupciótól.

Korrupció és törvényi szabályozás kapcsolatának mélyebb feltárása érdekében érdemes megnéznünk Weber szokáserkölcset és konvenciót illető álláspontját. Weber szerint akkor irányít bennünket a *szokáserkölc*s, amikor valamit pusztán megszokásból, reflexből végzünk. Az efféle viselkedés követését senki nem várja el az egyéntől, ezzel szemben a *konvenciót* azért követi valaki, mert ez a környezete helyeslésével találkozik. Vagyis a konvenciótól való eltérés a környezet rosszallását váltja ki (Weber [1992], 16. o.).¹³ Az emberek tehát nem azért tartják empirikusan „érvényesnek” az állam által alkotott jogrendet, mert a törvények betartását kényszer garantálja, hanem inkább azért fogadják el a szabályokat, mert „*a rögzített paragrafusok érvényessége megszokott dolog, »szokáserkölcsként« már »beidegződött«, és többnyire a konvenció is helyteleníti, ha valaki szembeszó-*

¹² Magyarországon *A közélet tisztasága elleni büncselekmények* című alfejezetben az 1978. évi IV. törvény, a Büntető Törvénykönyv (Btk.) rögzíti a törvénybe ütköző korrupciós eseteket. Itt a vesztegetés (Btk. 250. §), a befolyással úzerkedés (Btk. 256. §), a közérdekű bejelentő üldözése (Btk. 257. §), illetve ezek nemzetközi életben történő megvalósítása (Btk. 258. §/B–F) szerepelnek.

¹³ Például szokáserkölcnek látszik, hogy az emberek a tömegközlekedési eszközökön először a menetirány szerinti üléseket foglalják el. Senki sem fog nehezteni akkor, ha valaki mégsem így cselekszik. Ha viszont egy fiatal utas nem adja át a helyét egy idős embernek, akkor számíthat a környezete rosszallására (konvenció megszegése). (Vizsgálatra érdemes további probléma fakadhat abból, amikor a fiatal átadja ugyan a helyét, ám ezt nem belső meggyőződésből, hanem csak a rosszallástól való félelemben teszi.)

köen eltér a jogrend előírásainak megfelelő magatartástól” (Weber [1992], 29. o.).

A tágan értelmezett korrupciós lehetőségek előző fejezetbeli listáját tekintve nyilvánvaló, hogy az esetek többségében – közvetlenül vagy közvetve – törvény tiltja az adott tevékenységet. Ezekben az esetekben az a kérdés, hogy a társadalmi megszokás és a konvenció mennyiben támogatja ezt a szabályozást, valamint hogy az állam mennyire veszi komolyan a saját törvényeit (azaz szükség esetén mekkora súlyt fektet a betartatásra, s milyen üzenetet közvetít a társadalom felé). A korrupcióellenes küzdelemnek néhány esetben kifejezetten csak a szokáserkölc és a konvenció megőrzésére (vagy formálására) kell hagyatkoznia, hiszen például a szeretettel, a barátsággal és – bizonyos vallási közösségekben – az üdvösséggel való kufárkodást aligha lehet törvényekkel visszaszorítani.

Kiindulásként tételezzünk fel ideális helyzetet, ahol (1) az állami szinten üldözhető korrupciós helyzeteket az állam a megfelelő törvények meghozatalával és azok következetes végrehajtásával üldözi, (2) ezt a tevékenységet a társadalmi szokáserkölc és a konvenció támogatja, és (3) a törvényekkel nem szabályozott/szabályozható területeken a konvenció (és a társadalmi szokáserkölc) magában fejt ki kellő visszatartó erőt.

Ez az ideális állapot a valóságban meglehetősen törekenynek bizonyulhat. Egyrészt megváltozhat a társadalmi konvenció (s ezen keresztül a szokáserkölc) a korrupció bizonyos formáinak megítélésével kapcsolatban, másrészt (az előbbitől nem teljesen függetlenül) megváltozhat az állam magatartása is a korrupció következetes üldözését illetően. Ez utóbbi változás a törvényi szabályozás fellazítása vagy a meglévő szabályok be nem tartása formájában egyaránt megjelenhet. Mindezek alapján meggyőződésünk, hogy mind a klasszikus korrupció koncepcióját, mind pedig ennek az előző fejezetben bemutatott bővítését meg kell haladnunk, s célszerű a korrupció fogalmát magasabb szinteken is értelmeznünk.

Amikor az állam magatartása eredményez korrupciót, *törvényes korrupció*ról beszélhetünk. Ebben az esetben meglehet, hogy az állam a korrupció egyes törvénnyel is visszaszorítható területeit szándékosan szabályozatlanul hagyja (illetve a meglévő törvényeket nem tartatja be), vagy bizonyos korrupciónak minősíthető tevékenységeket törvénnyel is legalizál. Például ilyen, közvetett legalizálásnak tekinthető az egészségügy területén széles körben elterjedt és hálapénznek nevezett összegek jövedelemkénti adóztatása akkor, ha *alapvető* jóléti szolgáltatás megvásárlásáról van szó (vö. előző fejezet, 8. pont). Hasonló a helyzet akkor, ha az állam az úgynevezett szerelmi szolgáltatások területén tapasztalható pénzmozgások adóztatásával kívánja bevételeit gyarapítani (vö. előző fejezet, 13. pont). Ezek csak azok az esetek, amelyeknek gyakorlatba ültetése már megtörtént, vagy javaslatként elhangzott. Nem nehéz elképzelni azokat a további elvi lehetőségeket sem,

amikor a fiskális szemlélet néhány további korrupciós lehetőség adóztatásával kíván jövedelemre szert tenni.¹⁴ Ha ez megvalósul, akkor az adott területen az állam mintegy legalizálja a korrumpciós gyakorlatot, s nem a visszaszorításban, hanem az elterjesztésben válik érdekeltté.

Sajátos, a korrupció határmezsgyéjén mozgó tevékenységnek tekinthető az érdekcsoportok vagy lobbiszervezetek tételes jogszabályba nem titkózó tevékenysége. A rendszer őshazája az Egyesült Államok, s mint *Az amerikai demokrácia* című könyvből kiderül, a rendszer az üzleti lobbik aránytalan túlsúlyát mutatja. Az üzleti lobbik akkor szaporodtak el jelentős mértékben, amikor az állam környezetet és fogyasztókat védő szabályokat kezdett bevezetni. Egyre több vállalat döbönt rá, hogy ha nem csak reagálni akar a már meglévő politikai programokra, hanem részt is kíván venni a programok előkészítésében, akkor képviseltetnie kell magát a döntéshozók székhelyén (Janda–Berry–Goldman [1996], 258–259. o.).

Természetesen közcélú érdekcsoportok is léteznek, mint például a környezetvédő csoportok. Csakhogy ezek semmilyen anyagi előnyhöz nem jutnak a szigorúbb környezetvédelmi szabályok bevezetése esetén, miközben a szigorú szabályok ellen küzdő vállalatok a profitjukat védelmezik (Janda–Berry–Goldman [1996], 257. o.). Társadalmi szinten tehát egyáltalán nem közömbös a rendszerben kialakuló erőegyensúly. Napjainkban „*az üzleti és a szakmai csoportok élveznek előnyt, mivel könnyebben szervezkednek és jelentősebb forrásokkal rendelkeznek*” (i. m., 263. o.). Egy olyan rendszer, mely az érdekcsoportok túlzott érvényesülését biztosítja, aligha eredményezi az „egy személy, egy szavazat” elvének megvalósulását. Mindezek következtében nem üdvözöljük a politikai élet ilyen irányú elmozdulását, s hajlunk arra, hogy a lobbiszervezetek működése még legális formában is korrupciós tartalmat hordoz.

A korrupció szintjeinek tárgyalását azzal az esettel zárjuk, melynek során a korrupcióval kapcsolatos társadalmi konvenció változik meg. Tekintettel arra, hogy ilyenkor a korrupció elleni küzdelemnek alapvetően megváltoznak a lehetőségei, *rendszerszintű korrupcióként* hivatkozunk rá. Itt dől el, hogy egyáltalán mit tekint a társadalom korrupciónak (bűnnek), s meglehet, hogy bizonyos tevékenységek idővel kikerülnek a társadalmi rosszszállás köréből, s természetessé, megszokottá válnak (ily módon alakítva át a szokáserkölcst is, vagy fordítva). Kétségtelen, hogy ez az út a korrupció egyfajta felszámolásához vezet, ám a korrupció felszámolása a társadalmi rendszer totális korrumpálása révén valósul meg. Azonban *a korrupció visszaszorítása csak akkor tekinthető sikeresnek, ha ezt a korrupcióról alkotott tudat ébrentartása mellett érjük el, nem pedig annak elaltatásával.* Kér-

¹⁴ Elvileg meg lehetne kísérelni például az embriókereskedelem, a kenőpénzek stb. adóztatását is.

dés, hogy melyek azok a folyamatok, amelyek elősegíthetik a teljes rendszer korrumpálódását, s ez a vizsgálódás egyben arra is választ ad, hogy mire kell összpontosítania egy olyan küzdelemnek, amely a korrupció problémáját a gyökerénél kívánja megragadni.

(1) *Az államigazgatás korrumpálása.* Az államigazgatási gépezet működése gyakran önmagában is korrupcióra ösztönöz. Ha egy ingatlanbejegyzésnek hihetetlenül hosszú az átfutása, ha még az egyszerűbb bírósági percek is évekig elhúzódhatnak, ha a közintézményi vezetők kinevezésének halogatása hosszú időre *ex lex* állapotot teremt, ha a politikai, társadalmi elszámoltathatóságot az intézmények vezetői indokolatlan titkosítással teszik lehetetlenné, akkor könnyen meglehet, hogy egyesek korrupció révén kívánják „felgyorsítani” ügyeik intézését, hogy az ügyek végkimenetelének befolyásolásáról ne is beszéljünk. Ilyen körülmények között a korrupció könnyen megszokottá, elfogadhatóvá válik.

(2) *A társadalomtudomány korrumpálása.* Nyilvánvaló, hogy a tanulmány első felében bemutatott közgazdasági elméletek maradéktalanul belcillenek ebbe a kategóriába, hiszen ezen elméletek nem csupán azt állítják, hogy a korrupció bizonyos körülmények között teljesen normális jelenség, hanem arról is meg kívánnak győzni bennünket, hogy – haszonmaximalizáló egyénenként – kifejezett balgaság és élheterlenség a kínálkozó lehetőségek elszalasztása. A gazdaság logikájának teljes társadalomra való kiterjesztési kísérlete oda vezet, hogy minden emberi jelenséget a – többnyire pénzben is kifejezett – várható hasznosságok mérlegelésével kívánunk magyarázni, illetve az ilyen viselkedést állítjuk követendő példaként az emberek elé. Ilyen körülmények között a korrupció nem csupán megszokottá, hanem teljességgel értelmezhetlenné válik.¹⁵

(3) *Az egyetemes erkölcs tudatának elhalványulása.* Ebben csúcspontba ki valamennyi erkölcsöt relativizáló szellemi és politikai mozgalom hatása, jóllehet az emberiség évezredek tapasztalatában megmutatkozó egyetemes erkölcs jelentené az utolsó védőbástyát és tájékozódási pontot a teljes társadalmi rendszert is érintő korrupciót illetően. A klasszikus korrupció még értelmezhető egy helyes erkölcsi alapon álló államhatalom és jogrend keretei között, ám egy törvényeket, államigazgatást és teljes tudományágakat behálózó korrupciós folyamat már csak egy szilárd etikai nézőpontból ítéltető meg. Az általunk egyetemesnek és változatlanul tekintett erkölcs tudata ilyen körülmények között egyre inkább elhalványul az emberekben, s ezzel párhuzamosan a konvenció és a szokás erkölcs is távolodik ettől a szilárd

¹⁵ Mindebben az is szerepet játszik, hogy a társadalomtudományos módszertantól és a kutatóktól napjaink uralkodó tudományetikája „értékmentességet” kíván meg.

nézőponttól.¹⁶ Ennek következményeként a társadalom működése haszonelvű és pénzközpontúvá, azaz ember- és életellenessé válik.

Következtetések

A korrupció problémájának átfogó vizsgálata nem elégedhet meg a klasszikus esettel, amikor valamilyen hatalommal rendelkező személy illegálisan juttatott erőforrásért feladja saját megbízójának következetes képviselőtét, hanem e vizsgálatnak a teljes gazdasági és társadalmi szféra kapcsolatrendszerét is figyelembe kell vennie. Állíthatjuk, hogy minden olyan esetben korrupcióval állunk szemben, amikor a gazdaság–társadalom kapcsolat a társadalom rovására torzul, azaz amikor a gazdasági erőforrások a társadalom nem-gazdasági javainak (például politikai hatalom, szabadság, elismertség stb.) megszerzésére is felhasználhatóak. A gazdaság a társadalom fontos alrendszere, ám csak akkor képes szolgálni a társadalmat, ha saját, jól lehatárolható felségterületén marad. A jelenlegi helyzet ilyen szempontból nem ad okot különösebb optimizmusra.

A korrupció tehát többnyire gazdasággal összefüggő probléma, ám ez távolról sem jelenti azt, hogy az ellene való küzdelem gazdasági eszközökkel volna megoldható. Nem értünk egyet azokkal a nézetekkel, amelyek a megoldást az állam visszaszorításában és a piac teljes felszabadtításában látják, hiszen az egyik legfontosabb feladat éppen az, hogy a piacot a saját felségterületére szorítsuk vissza. Az állam tehát hozzon korrupcióellenes törvényeket, s következetesen üldözze a korrupciós cselekményeket – hangozhat a logikus következtetés. Ám az állami beavatkozás lehetőségei is erősen korlátozottak. A törvényeket ugyanis emberek hozzák, a bűnt emberek üldözik, tehát az államigazgatás gazdaság általi korrumpálódásával szemben ezen a szinten sincs különösebb garancia. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy (1) a korrupció bizonyos fajtái törvényekkel nem üldözhetőek, (2) a törvények – közvetve vagy közvetlenül – maguk is lehetővé tehetnek korrupciós cselekményeket, (3) a törvények ereje nagymértékben attól függ, hogy azokat mennyiben támogatja a társadalmi konvenció és a kialakult szokáserkölcs.

Éppen ezért a legjobb, ha ki-ki saját felelősségének vizsgálatával kezdi a korrupcióellenes küzdelmet. Végül is rajtunk áll, hogy igazuk van-e az embert pusztító haszonmaximalizáló géppé alacsonyító közgazdasági elméleteknek, s mi döntjük el azt is, hogy miféle javakat kínálunk fel pénzügyi ellenszolgáltatásokért, illetve miféle javakra próbálunk ily módon szert tenni. S többnyire mi magunk vagyunk a felelősek azért is, hogy életünk mely te-

¹⁶ Talán nem véletlen, hogy a korrumpál szónak egy mindeddig nem említett jelentésárnyalata is ismeretes a magyar nyelvben: erkölcsileg, világnézetileg felfogásában megront valakit (Juhász et al. [1982]).

rületein hozunk döntéseket piaci költség-haszon elemzés alapján, s mely területeket tartjuk fenn egy teljesen másfajta szemlélet számára. Ha nem így járunk el, akkor könnyen meglehet, hogy a korrupciót, a bűnözést és a gazdasági hatalmat vizsgáló közgazdasági elméletek egyre inkább önbeteljesítő modelleknek bizonyulnak, s életünk egyre több területe a gazdaság logikája szerint kezd működni. Ám véleményünk szerint ebben az esetben a legkevesebb az, hogy az ember hangot ad nemtetszésének, s ne a közgazdasági elméletek nagyobb magyarázóerején örvendezzék.

A „mit tegyünk” ilyenkor szokásos kérdésére tehát nem adhatunk egyéb választ, mint azt, hogy az egyetemes erkölcsről alkotott tudatunkat ne engedjük elhalványulni, s hogy cselekvésünk, döntéseink összhangban legyenek ezzel a tudattal. Ha nem rendelkezünk szilárd külső erkölcsi referenciaponttal, akkor a jelen írás problémafelvetése és eszmefuttatása is teljes értelmetlenség: maga a korrupció is csak homályosan definiálható, az pedig még kevésbé világos, hogy – néhány hatékonysági megfontolástól eltekintve – miért is kellene küzdenünk ellene. Közösségi szinten a cél pedig az, hogy a társadalmi konvenció és a szokáserkölc vakvágányra futását megakadályozzuk. Ennek mikéntje szintén komoly feladat, utalunk itt például az „értékmentes” vagy „semleges” iskolai nevelés, tudományos kutatás és állami berendezkedés felszámolásának szükségességére. Ezek tehát a probléma megoldásának *első lépései*, s csak ezután érdemes megkezdeni a különféle korrupciós törvényeken, államigazgatási reformokon és etikai kódexeken való gondolkodást.

HIVATKOZÁSOK

- Allen, R. E. [1986]: *The Oxford Dictionary of Current English*; Oxford University Press, Oxford
- Bakos F. [1986]: *Idegen szavak és kifejezések szótára*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Becker, G. S. [1968]: *Crime and Punishment – An Economic Approach*; Journal of Political Economy, Vol. 76., No. 2., március–április, 169–217. o.
- Becker, G. S. [1976]: *Altruism, Egoism and Genetic Fitness. Economics and Sociobiology*; Journal of Economic Literature, Vol. XIV., No. 3., május–június, 817–826. o.
- Bihari M. – Pokol B. [1992]: *Politológia*; Eötvös Loránd Tudományegyetem–Tankönyvkiadó, Budapest

- Boda Zs. [2000]: *A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés*; in. Szabó M. (szerk.): *Beszélő politika – A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*; Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest, 138–161. o.
- Ehrlich, I. [1973]: *Participation in Illegitimate Activities. A theoretical and Empirical Investigation*; Journal of Political Economy, Vol. 81., május–június, 521–575. o.
- Halász E. [1974]: *Német magyar kéziszótár*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hámori B. [1998]: *Érzelemgazdaságtan – A közgazdasági elemzés kiterjesztése*; Kossuth Kiadó, Budapest
- Herczeg Gy. [1966]: *Olasz–magyar szótár*; Terra Kiadó, Budapest
- Hirschman, A. O. [2000]: *Versengő nézetek a piaci társadalomról – és egyéb újkeletű írások*; Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest
- Janda, K. – Berry, J. M. – Goldman, J. [1996]: *Az amerikai demokrácia*; Osiris Kiadó, Budapest
- Johnson, D. B. [1999]: *A közösségi döntések elmélete – Bevezetés az új politikai gazdaságtanba*; Osiris Kiadó, Budapest
- Juhász J. – Szöke I. – O. Nagy G. – Kovalovszky M. [1982]: *Magyar értelmező kéziszótár*; 1. kötet, ötödik, változatlan kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kiss G. (szerk.) [1999]: *Magyar szókincstár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*; Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Kornai J. [1993]: *A szocialista rendszer – Kritikai politikai gazdaságtan*; Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest
- Mátyás A. [1996]: *A hagyományos közgazdaságtan hírállata és kutatási körének kiszélesítése az új intézményi iskola képviselői részéről*; Közgazdasági Szemle, 7–8. sz., 614–628. o.
- Okun, A. [1975]: *Equality and Efficiency: The Big Tradeoff*; Washington, D.C.
- Perrow, Ch. [1997]: *Szervezet-szociológia*; Osiris Kiadó, Budapest
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E. [1992]: *A rábeszélőgépjel – élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*; Ab Ovo, Budapest
- Rose-Ackerman, S. [1975]: *The Economics of Corruption*; Journal of Public Economics, Vol. 4., No. 2., 187–204. o.
- Varsádi Zs. (szerk.) [1987]: *Közgazdasági Kislexikon*; negyedik, bővített és átdolgozott kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Walzer, M. [1983]: *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*; Basic Books, Inc., New York

Weber, M. [1992]: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai; 2/1. rész: A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Weber, M. [1995]: *A tudomány és a politika mint hivatás*; Kossuth Könyvkiadó, h. n.

Williamson, O. E. [1984]: *The Economics of Governance: Framework and Implications*; Journal of Institutional and Theoretical Economics; március, 195–223. o.

James A. Nash

A mértékletesség felforgató erényének felelevenítése és megújítása felé*

A mértékletesség erőteljes leértékelődése egyéni és társadalmi normaként a modern keresztény etika egyik legérdekesebb és jórészt nem elemzett problémája. A keresztény gazdaságetika szívéhez egykor oly közelálló, régi és megbecsült erény a modern erkölcs egyik leginkább figyelmen kívül hagyott – és erejétől megfosztott – normájává vált. A kevés, bár talán növekvő számú mértékletességre intő közérthető megszólalás¹ a mértékletességet igen ritkán magyarázza és indokolja keresztény etikai szempontból.² Ez a hanyatlás azonban jóval több, mint intellektuális érdekesség: önmagában is komoly erkölcsi probléma, amennyiben a norma követése társadalmi és ökológiai szempontból lényeges.

A mértékletesség történelmi távlatokban elsődrendű keresztény gazdasági norma volt. Kimagaslóan fontos gyakorlat volt például a Kelet és a Nyugat patrisztikus és szerzetesi hagyományában – jöllehet az önkéntes szegénység néha túlmént a mértékletességet jellemző önmérsékleten, s különböző fokú, nagyon szigorú önsanyargatáshoz vezetett. Továbbá a mértékletesség a szorgalommal, a tisztességgel, a megbízhatósággal, a méltányossággal, a nagylelkűséggel, a kegyességgel és a szolidaritás szövetségével párosulva a klasszikus „protestáns etika” alapját képezte, amelyet Max *Weber* némi túlzással „a világi aszkézisként” írt le.³ A mértékletesség nem csupán a kálvinizmust jellemezte, hanem – néhány komoly gazdaságetikai különbség ellenére – jóformán az összes protestáns tradíciót is (baptista, anabaptista, kvéker, anglikán, metodista, lutheránus stb.). E katolikus, ortodox és protestáns perspektívák a prosperitás lelki veszélyeivel kapcsolatos félelmeket tükrözik vissza, valamint „a szeretetet szolgáló”, mértékletes fogyasztás iránti elkö-

¹ Lásd például a *New Road Map Foundation* munkáit; P.O. Box 15981, Seattle, WA 98115.

² A kevés ilyen tanulmány közül kettőt találtam szimpatikusnak (Gibson [1977], 111–140. o.; McDaniel [1987], 349–361. o.). Mindkettő annak fontosságát hangsúlyozza, hogy a megfelelő nagyságú fogyasztást a kapcsolatok összefüggésében kell értelmezni.

³ Weber (1958), 95. o. Ehhez hasonlóan Ernst *Troeltsch* „aszketikus protestantizmusnak”, illetve „szekuláris aszkézisnek” nevezte ezt (Troeltsch [1960], 814. o.).

* James A. Nash a Washington, DC-ben székelő *Churches' Center for Theology and Public Policy* egykori igazgatója, most pedig rangidős kutatója. A tanulmány *Toward the Revival and Reform of the Subversive Virtue: Frugality* címmel jelent meg egy válogatásban (Chapman, A. R. – Petersen, R. L. – Smith-Moran, B.: *Consumption, Population, and Sustainability: Perspectives from Science and Religion*, Island Press, Washington, DC, Covelo, California, 2000, 167–190. o.). A magyar nyelvű fordítást Baranyi Árpád vetette egybe az eredetivel.

telezettséget, amely az újszövetségi egyházakban nyilvánvaló volt (Schrage [1988], 102–106., 159–160. o.). A mértékletesség azt jelentette, hogy az ember Isten iránti hálából elutasítja az önteltséget és az irigységet, valamint kifejezi hűségét és a másik személlyel való kapcsolatát; a mértékletesség a vallásosság és a megszentelődés része volt.

A mértékletesség normája – gyakran az „egyszerűség” álarcában – erőteljes, ám kétértelmű és változó hatást gyakorolt az Egyesült Államok történelmére. Jelentős szerepet játszott a „nemzet célját éltető mítoszban”, ám emellett a növekvő prosperitás ellenmítoszáként is létezett. A mértékletességet gyakran inkább eszményként tisztelték, semmint gyakorolták (Shi [1985], 49., 277. o.).

Napjaink növekvő bőséget ünneplő kultúráiban már eszményként is száműzték. A mértékletességből gyakran gúnyt üznenek, nevetnek rajta, sőt, megvetik. Elavult, kellemetlen, sőt, hazafiatlan tulajdonságként ábrázolják. Lényeges elemnek csak a divatjamúlt és sokat szidott protestáns etika összefüggésében tartják, amelyet az *American Gothic* című festmény jelképez. A mértékletesség a „nyomorultak erénye”, amint Lord *Keynes* fogalmaz, amely csak a történelem egykor szűkös viszonyai között helyénvaló, s most, a magas termelékenység korszakában idejétmúlt (idézi Lasch [1991], 73. o.).

Keresztény összefüggésben bizonyára nem merült teljescen feledésbe a mértékletesség, ám jelentősége alaposan leértékelődött – ami valószínűleg a kulturális értékekhez való igazodásra utal, vagy arra a törekvésre, hogy az okos próféciaát ne nézzék ostobaságnak. A mértékletesség például hiányzik a legtöbb keresztény gazdaságtikáról szóló modern kézikönyvből. Ezt és a hozzá szorosan kötődő fogalmakat nem jegyzik (leszámitva az önmérsékletet [temperance], de ez sem a gazdasági termelés és a fogyasztás szempontjából jelenik meg), és más címszavak alatt is alig tárgyalja ezeket a népszerű *Westminster Dictionary of Christian Ethics* (Childress–Macquarrie [1986]) vagy akár az *Encyclopedia of the Reformed Faith* (McKim [1992]). A túlfogyasztással kapcsolatos aggodalom nem hatja át az Egyesült Államok Katolikus Püspöki Karának gazdasági körlevelét (jóllehet két bekezdésben előfordul, az egyik az „elhívás a szentségre” alatt szerepel, amely kifejezetten

* Az *American Gothic* Grant Wood 1930-ban készült festménye, amely még ma is rendkívüli népszerűségnek örvend. Egyfajta észak-amerikai jelképpé vált, s poszterek, képeslapok és emléktárgyak tömegén parodizálják. Sokak szerint Wood műve azt a türelmetlenséget és merevséget állítja pellengérré, amelyhez a vidéki élet elszigeteltsége vezet, jóllehet Wood tagadta ezt. Szerinte az *American Gothic* az amerikai középnegyut jellegzetes alakját méltósággal felruházó puritán etikát és erkölcsöt sűríti magába. (*A ford.*)

keresztényeknek szól).⁴ Lényegében ugyanez érvényes a különféle protesztáns gazdasági megnyilatkozásokra is. Krisztus Egyesítő Egyházának (United Church of Christ) egy tanulmánya például tárgyalja a szűkösség problémáját, s a konzumerizmusról szóló panaszokban, illetve a keresztények személyes sáfarkodását (stewardship) szorgalmazó részekben célzást tesz a mértékletességre is (Smock [1987], 223–228., 253–257. bek.). Ám a mértékletesség, amelyet az „elegendő jómód” kifejezéssel illettek, az Egyesült Államok Presbiteriánus Egyházának legújabb, ökológiai felelősséggel foglalkozó tanulmányának fontos témája (Presbyterian Eco-Justice Task Force [1989], 72–75. o.). Így a mértékletesség napjaink keresztény etikai és egyházi gondolkodásában búvópatakként továbbra is csordogál, bár lényegesen kisebb erővel, mint korábban a történelem során.

Ezt az erkölcsi váltást értékelve legalább annyit meg kell jegyezni, hogy a különféle keresztény gazdaságetikai hagyományok folytatására való hivatkozás összeegyeztethetetlennek látszik ezen hagyományok egyik kiemelkedő normájának feladásával vagy elhanyagolásával, *kivéve*, ha úgy érvelhetünk, hogy az említett norma idő- és kultúrafüggő, amely a bőség korszakában többé nem helytálló. Efféle érvelés tudomásom szerint még nem látott napvilágot, s ha tekintetbe veszem a jelenlegi gazdasági-ökológiai vitát, akkor nem is látszik védhetőnek.

E tanulmány a mértékletesség etikáját keresztény szemszögből értelmezi és indokolja. Nézetem szerint a mértékletesség nem elavult vagy értelmetlen norma: nem „divatjamúlt” vagy önmagában életképtelen, „üvegházi” erény. Éppen ellenkezőleg, a mértékletesség több szempontból aktuális és jellemformálásra képes norma, amely alkalmas fegyver lehet a túlzott és igazságtalan fogyasztással és termeléssel vívott harcban. A nagy társadalmi és ökológiai problémák megoldása ezen erény felelevenedésétől, valamint személyes erényből társadalmi normává alakításától függ – ahogy az valójában a puritanizmusnak (Tawney [1938], 111–122. o.; Shi [1985], 8–27. o.) és elődjének is célja volt. Az általam értelmezett és védelmezett mértékletesség etikailag tudatos, szándékoltan érzékeny a társadalmi és az ökológiai feltételekre, s nem egyének vagy közösségek spontán „életmódja”. A mértékletességnek nem minden formája tekinthető etikai választás eredményének.

A mértékletesség mint gazdasági felforgatás

Először a mai gazdasági és ökológiai helyzet értelmezése szükséges. Az etikailag tudatos mértékletesség ebbe a környezetbe nem illeszkedik, illetve

⁴ National Conference of Catholic Bishops (1986), 75. és 334. bekezdés. A körlevél feltételezi a gazdasági növekedés szükségességét a társadalmi igazságosság érdekében (78–79. és 156–158. bekezdés).

szembehelyezkedik vele. Csak ebben az összefüggésben nyer kellő értelmet az a modern erőfeszítés, amely e norma felelevenítésére irányul.

Ebben a háttérben a mértékletesség felforgató erény, mert lázadást jelent azzal a gazdasági rendszerrel szemben, amelynek erőteljes termelésre és fogyasztásra van szüksége működésének és növekedésének fenntartása érdekében. A mértékletesség ütközik azzal a gazdasági ethosszal, amely boldogulása érdekében nem engedheti meg magának egy vele szembeszálló, sőt, központi előfeltevéseit aláásó törekvés érvényesülését. E „lázas” vagy felforgató négy alapvető és egymástól függő jellegzetességéről fontos itt szót ejteni.

Először, a mértékletesség tagadja azt a közkezdvelt feltevést, hogy az emberek kielégíthetetlen lények, szüntelenül gazdasági nyereségre és javakra vágyanak, s önző módon az élvezet maximalizálására törekszenek (Pemberton–Finn [1985], 134–136. o.; Nelson [1991], 5., 7., 282–283. o.; Daly–Cobb [1989], 5–7., 85–96. o.; Meeks [1989], 158–167. o.). E feltételezés szerint a mértékletesség erényként irracionális, sőt természetellenes. A gazdasági vállalkozások rendeltetése az, hogy válaszoljanak ezen mitikus ember tetszőlegesen alakítható keresletére – és hogy a valódi embereket ilyenén formálja a szükségletek állandó ösztönzése által.

Az a tény, hogy vannak mértékletes emberek, máris cáfolja ezt az egyszerűsítő erkölcsi antropológiát, s annak önbeteljesítő jóslatát. Amellett tanúskodik, hogy az emberek nem egyszerűsíthetők egy csillapíthatatlan étvágyú ösztönlényre, és hogy a fölös és igazságtalan fogyasztás nem annyira a természetből fakad, mint inkább a kultúra terméke. Igenis rendelkezünk a fogyasztás megfékezésének és másokkal való megosztásának erkölcsi képességével. A mértékletesség rávilágít az emberi lehetőségek egy másik oldalára: az emberek szoros kapcsolatban állnak egymással, s képesek a felelősségteljes önkontrollra.

Másodszor, a mértékletesség ellenáll a fogyasztásösztönzés csábításainak – különösen a mindent átható reklámozásnak, amely ravasz technikákkal arra kényszerít bennünket, hogy a többet, a nagyobbat, a jobbat, a gyorsabbat, az újabbat, a szebbet vagy a legmodernebbet kívánjuk. Temérdek elégedetlenséget szító reklámszöveggel és csip-csup termékekkel ostromolnak bennünket, amelyek izgalmaink fokozását és hatalmaink növelését, szorongásaink csökkentését és vágyaink kielégítését ígérik. A hirdetések ösztönzik az impulzív és a terápiás jellegű vásárlást, s önbecsülésünk és társadalmi státusunk javításával kecsegtetnek. Irigységet és hiányérzetet ébresztenek bennünk, amely csak az adott termékkel csillapítható. Minél többet és nagyobbat vásárolhatunk, annál „menőbbek” vagyunk, mivel a „fogyasztásra való képességgel” mérjük jelentőségünket. Csakugyan, minél inkább fellendítjük az eladásokat, annál „menőbb” lesz a nemzet-, sőt, a világgazdaság.

Ez a propagandagépezet nemcsak hogy kielégíti a fogyasztói kívánságokat, hanem, s ez fontosabb, teremti is őket, hogy aztán felkínálja az ezen igények kielégítését biztosító javakat és szolgáltatásokat. Inkább a versenyző termelés szükségleteinek kielégítése látszik mozgatóerőnek, semmint a fogyasztók valódi igényei. Ma milliók számára a fő kikapcsolódási forma a vásárlás – s ezt az azonnali pénzhitel felvételének lehetősége is erősíti. A „boldogság keresése” mára szerzéssé fajult. A „plazázás” az észak-amerikai életérzés részévé, mi több, idegenforgalmi tevékenységgé vált, s a bolygó méretű plazázás ideje közeledni látszik (Barnet–Cavanagh [1994], 163–183. o.). Mindez nem csupán jelentős hasznokat eredményez, hanem hatalmas szeméthegyeket, lényegtelen dolgok lényegessé válását, továbbá az emberi jólét veszélyeztetését is.

Ezzel ellentétben a mértékletesség ellenáll ezeknek a csábításoknak és megtevesztéseknek, s ismét azt a tényt bizonyítja, hogy az ember messze több mint manipulálható fogyasztó. Ez a tény az emberi méltóság – azaz erkölcsi képességünk, legmélyebb vágyaink, önmagában való cél (és nem eszköz) voltunk – megerősítése a tömegmanipuláció vad rohamával szemben. A mértékletesség a vásárlóerő kinyilvánítása is, amely bizonyos mértékig képes a gazdasági termelés megfelelőbb eszközei és célok felé terelésére.⁵

Harmadszor, a mértékletesség felveszi a harcot azokkal a – piaci reklámozáson kívüli – különféle pszichológiai és társadalmi erővel, amelyek túlfogyasztásra ösztökélnek. Sok, bonyolult és egymásba fonódó oka van a túlfogyasztásnak. Ezek bizonyos mértékig öntörvényűek, ám a kultúra is formálja őket, s ez utóbbi valószínűleg fontosabb tényező. Bizonyára ide tartozik a kapzsiság, a falánkság, az irigység és a pazarlás, ám az okok mélyebben fekvők, s olykor rokonszenvesebbek annál, mint ahogy azt e bűnök láttán az ember gondolná.

A túlfogyasztás néhány fontos okát az alábbiakban részletezzük.

(1) A növekvő elvárásokat hangoztató társadalmi ideológia – melyet a piaci erők és azon hit gerjesztenek, miszerint a „jó” több és jobb árucikk birtoklását jelenti – viszonylagos megfosztottságérzetet és a meglévő javakkal szemben állandó elégedetlenséget szül (Wachtel [1983], 10–16. o.; Schor [1991], 115–125. o.).

(2) A változó társadalmi-gazdasági feltételek és a technikai fejlődés folyton új „szükségleteket” teremt – például elektronikus eszközök formájában –, amelyeket azért kell kielégíteni, hogy az ember hatékonyan és elfogadhatóan állja meg a helyét ebben a kulturális közegben.

⁵ Vessd össze Jorgen Lissner funkciókat taglaló listájával, amely John V. Taylor könyvében található (Taylor [1977], 121. o.).

(3) A jövedelem azon részének magasabb aránya, amelyet nem létfontosságú kiadásokra lehet költeni, sokak számára extravagáns kiadásokat tett lehetővé (dacára sok más ember változatlan vagy csökkenő reálbérének).

(4) A vásárlás sokak szenvedélyévé, mintegy újdonság iránti függőséggé vált, rövid életű és csökkenő mértékű kielégüléssel (Schor [1991], 108., 124–125. o.).

(5) A mindig létező hedonista ösztönzéseket kulturális eszközökkel bátorítják, s ezzel szentesítik és serkentik az ember kényelemhajhászását, újabb és újabb izgalmakra és azonnali örömökre való törekvését.

(6) A fogyasztás sokak számára jelenthet kárpótlást a közösségi támogatás és a transzcendens értékek hanyatlásából fakadó magánnyal, tehetetlenséggel, bizonytalansággal és alapvető sebezhetőséggel szemben (Wachtel [1983], 65–71., 164–166. o.).

(7) Az ember referenciacsoportja által vallott értékekhez való igazodás túlzott fogyasztáshoz vezethet, mert az illető demonstrálni akarja, hogy ő ugyanolyan értékes vagy ugyanolyan társadalmi rangban áll, mint a többiek. Ez sokak súlyos eladósodását is maga után vonja. Az igazodó vagy az utánzó fogyasztást gyakran kíséri a társadalmi kiközösítéstől való félelem, vagy a rettegés, hogy a társadalom nem fogadja be a divattól elmaradókat (Schor [1991], 134. o.).

(8) A referenciacsoporttal versengeni képes ember fogyasztása a sikert és a felsőbbrendűséget, a hatalmat és az illető fontosságát harsogja, s gyakran a kérkedő pazarlás és élhajhászás ördögi körét alakítja ki, amelyben a versengők egymás felülmúlására törekszenek. Ezt a tünetcsoportot „hivalkodó fogyasztásnak” nevezik, amelyet közel egy évszázada írt le Thorstein Veblen.

A túlfogyasztás mögött meghúzódó emberi okok nem minden esetben elítélendők erkölcsileg, gyakran pusztán szánalmasak, és bőségben élő emberek üres és szorongásokkal teli életére utalnak. Az önbecsülés, a társadalmi elfogadás, a személyes elégedettség és a végső értelem felé törekvést fejezik ki, miközben a kultúra olyan ösvényekre tereli ezeket az embereket, amelyek megghiúsítják eme reményeket. Ezzel szemben a mértékletesség önbecsülést, elégedettséget és értelmet lel a kulturális nyomásokkal való szembehelyezkedésben, a vágyak megzabolázásában és a fogyasztás csökkentésében. A mértékletesség több mint alternatív életstílus: ellenvízió a megfontolt és felelős emberi létezésről egy megfontolt és felelős társadalomban.

Negyedszer, az etikailag tudatos mértékletesség elutasítja a megkülönböztetés nélküli materiális gazdasági növekedés uralkodó ideológiáját. E ponton szinte az összes olyan jelentős kortárs szerző alapgondolatával találkozunk, akik a túlzott termeléstől és fogyasztástól etikailag tudatos tartózkodást javasolnak. Közéjük tartozik Herman Daly, John Cobb, William Ophuls, Christopher Lasch, Ian Barbour, Lester Milbrath, Theodore Ro-

szak, Erazim Kóhák, Juliet Schor, Paul Wachtel, Lester Brown és Alan Durning.⁶ Ebből a szempontból a korlátlan materiális gazdasági növekedés egyfajta biofizikai erőforrásokat túlhasználó életstratégia – elsősorban a szegény emberek és nemzetek, a jövő generációi, valamint más, nem emberi fajok rovására. Míg ez a növekedési modell egyfelől különféle előnyöket kínál – a munkahelyek millióitól az óriási adóbevételekig, a fontos javak és szolgáltatások sokaságától az emberbaráti segélyekig –, addig másfelől önpusztító módon is működik az erőforrások túlzott és méltánytalan felhasználása révén. E modell jelentősen hozzájárul azoknak az ökoszisztémáknak az elpusztításához, amelyekről minden társadalmi és gazdasági rendszer jóléte végső soron függ. Feltételezi a természet termékeinek és képességeinek gyakorlati kimeríthetlenségét, s az ember függetlenségét a megmaradt természettől. A valóságban azonban az „ökológiai szűkösség” korában élünk (Ophuls–Boyan [1992], 17. o.) – legalábbis ez a jövő kilátása, a jelenben pedig sok jelenség erre utal. Minden véges – az emberi gyarapodáshoz szükséges biofizikai erőforrásoktól kezdve a biofizikai korlátok bővítését célzó technológiai lehetőségekig. Úgy látszik, hogy a gazdasági tevékenység mai fonnái megközelítenek néhány ilyen korlátot vagy áthágják azokat. Érvényes ez helyi és/vagy globális szinten, a nem megújuló erőforrások (például fosszilis energiahordozók és néhány iparilag jelentős ásvány), a megújuló erőforrások (halállomány, erdők és termőföldek), valamint a hulladékok tekintetében. A szupertermelés és a szuperfogyasztás biofizikailag fenntarthatatlan és etikailag elfogadhatatlan.

A biofizikai korlátok és gazdasági megsértésük alapvető tapasztalata napjaink azon szerzőinek, akik a mértékletesség szükségességét hangsúlyozzák. Ezek az írások, mint a szembenállást nyíltan vállaló valóságértelmezések, nem csupán tapasztalati ítéleteken, hanem értékfeltevéseken is nyugszanak: például azon, hogyan értelmezik a teljes értékű emberi fejlődést, valamint az ahhoz szükséges anyagi feltételeket. A mértékletesség társadalmilag és ökológiailag felelős hívei ellenfeleiktől eltérő érték szemlélettel közelítenek a valósághoz, s egy új gazdasági paradigma, valamint a mértékletesség gyakorlása mellett érvelnek. A mértékletesség ezen új paradigma nélkülözhetetlen feltétele, mert etikailag elfogadhatóvá teszi azt.

⁶ Daly–Cobb (1989), például 296–297, 374. o.; Daly–Townsend (1993). Lásd még Cobb (1992); Ophuls–Boyan (1992); Lasch (1991), különösen 168–169., 530–532. o.; Barbour (1993), 251–254., 256–257. o.; Milbrath (1989), 218–231. o.; Roszak (1992), különösen a 9. fejezetet; Kóhák (1984), különösen 108. o.; Schor (1991), 137–138. o., 164–165. o.; Wachtel (1983), 48–54. o. Lester Brown és társai a Worldwatch Intitute-nál. Általában lásd a *State of the World* című, 1984 óta évente megjelenő kiadvány tanulmányait, különösen Brown–Flavin–Postel (1990); Brown (1991), (1992); Postel (1994); és Alan Durning 1991-es tanulmányát. Lásd még Durning (1992) is.

Így a mértékletesség lázadás a fényűző társadalom néhány alapértékével szemben. A személyes, a társadalmi és az ökológiai jólét jegyében elutasítja az élvezet mohó hajhászását, a kényszeres szerzési vágyat, az alkalmazkodó és versengő konzumerizmust, a gondatlan pazarlást és a gazdasági „haladás” kufárai által reklámozott korlátlan materiális gazdasági növekedést, amely eszmét a bőség vonzereje által megérintve bizonyos mértékig valamennyiünk magáévá tett.

A mértékletesség ezen gazdasági és ökológiai kapcsolatait szem előtt tartva most már magát a mértékletességet is meghatározhatjuk.

Mi a mértékletesség?

Mi a mértékletesség? A mértékletesség felöleli a mérsékletet (moderation), az önmegtartóztatást (temperance), a takarékosságot, a költséghatékony-ságot, a hatékony felhasználást és a meglévő anyagiakkal való elégedettséget – hasonlóan ahhoz, ahogy *Pál* Timóteushoz írt első levelében a „megelégedettséget” magasztalja (*1Tim* 6,6–10). A mértékletesség a gazdasági tevékenység egyéni és társadalmi szintű normájaként etikailag elkötelezett termelést és fogyasztást jelent valamely magasabb rendű cél érdekében. Eszköz, mely eszközértékkel rendelkezik, s nem önmagában vett cél. Mint ilyen, a mértékletességet a lelkiismeretes megőrzés, a visszafogott fogyasztás, az optimális hatékonyság, a széles körű anyagviszaforgatás (recycling), valamint a termékekbe tervezett tartósság és javíthatóság erősíti. A mértékletességet általánosságban talán a sáfarkodás egyik dimenziójának kellene tartani, de ha így teszünk, akkor ennek a dimenzióknak világosan és feltűnően kellene megjelennie, ami nem mondható el a legtöbb népszerű, sáfarkodásról szóló értelmezésről. Mi több, amennyiben egyáltalán jelen van bennük a mértékletesség, elfedik azt – mint fügefalevéllel – egy általános, sáfarkodásra vonatkozó felszólítással. Anélkül teszik ezt, hogy szót ejtenének bizonyos, meghatározott normákról vagy felelősségekről.⁷

A mai gondolkodásban a mértékletességet általában szigorúan személyes érénynek tartják – eszerint ez az egyéni viselkedés erkölcsileg kiváló vonása vagy szokása. Egy érény megléte önkéntes cselekvésben mutatkozik meg. Nemcsak az eszközök és a végcélok, hanem a helyes indítékok is számítanak. A mértékletesség, mint érény, az egyéni jellem erkölcsének része.

Ám a mértékletesség ilyen korlátozott felfogása nem célszerű. Ez valójában nem is része a klasszikus gondolkodásnak. Például mind *Arisztotelész*, mind *Aquinói Szent Tamás* úgy értelmezte az érényeket, mint amelyek személyes és politikai dimenziókkal egyaránt rendelkeznek, mivel az emberek nem elszigetelt entitások, hanem egymástól függő lények (*Arisztotelész* I.9,

⁷ Jelentős kivételt képez Douglas John *Hall* könyve ([1986], 1–13., 193–204. o.), amelyben kézzelfoghatóan is megjelenik a mértékletesség.

1.2, VII.10; Aquinói 61.5, 62.4). Így a mértékletes emberek és a mértékletes társadalmak egyaránt erkölcsi valóságok lehetnek. Ha már társadalmi normává vált a mértékletesség, akkor a hangsúly megváltozik: a középpontba az egyéni motívumok helyett a társadalmi célok és következmények kerülnek, a személyes jellem helyett a nyilvános döntések és struktúrák válnak fontosabbá, valamint a kényszerítés és a jóváhagyás eszközei egyformán fontosak lesznek. A mértékletesség ebben az esetben csak akkor számít személyes erénynek, ha azt a társadalmi megtorlástól függetlenül lelkiismeretesen gyakorolják.

Mindamellet a személyes erények és a társadalmi normák etikai szempontból egyformán szükségesek. Az önkéntes elköteleződések és a társadalmi indítékok egymással kölcsönhatásban működnek. A jutalmakon és büntetéseken keresztül a társadalmi struktúrák erkölcsileg elrettentők lehetnek, megnehezítve – ha nem ellehetetlenítve – az egyének számára az erényes cselekvést; vagy erkölcsi katalizátorként működhetnek, bátorítva és lehetővé téve az erényes magatartást. Az egyszerű hulladék-visszaforgatás például kivitelezhetetlen olyan közpolitika nélkül, amely lehetővé teszi a visszaforgatható termékeket, visszaforgatási központokat, a visszaforgatott anyagok társadalmi elfogadását és piaci forgalmazhatóságát. A mértékletes személyek csak a mértékletes társadalmak intézményes segítségével fejlődhetnek és tevékenykedhetnek hatékonyan.

A közpolitika működése egy részvételen alapuló társadalomban még a jóváhagyás és a kényszerítés dialektikus kapcsolatától is függ. Megfelelő számú polgár erényes viselkedése vagy erre való hajlandósága szükséges a kellő mértékű közösségi jóváhagyás kialakulásához, ami létrehozza a kényszerítés struktúráit. Más szóval a kényszerítés efféle struktúrái nem csupán a közösségi viselkedést változtathatják meg, hanem, ha ésszerűnek és igazságosnak tartják, a személyes értékeket és erényeket is befolyásolhatják, ily módon növelve a jóváhagyás mértékét. Így a mértékletesség, mint bármely más működő norma, egyaránt függ az erkölcsi neveléstől és a közösségi büntetésektől, a jellemformálástól és a társadalmi rendszabályoktól, amely elemek mindegyike a másik lehetőségeit is befolyásolja.

Egyesek úgy érvelhetnek, hogy a temperancia szó⁶ jobban érzékelteti az általam leírt perspektívákat és gyakorlatokat. Ez az érv komoly történelmi háttérrel rendelkezik. A klasszikus filozófiában és teológiában a temperancia a négy sarkalatos „természetes” erény egyike volt. Arisztotelésznél és Aquinói Szent Tamásnál az érintés és az ízlelés testi élvezeteivel szembeni önfegyelmet s önuralmat jelentette (Arisztotelész III.10–11, 7; Aquinói 63.4, 60.5, 61.2–3). A mértékletességhez hasonlóan ez egyfajta középútra utalt

⁶ A *temperanciát* a katolikus erkölcstan magyarul a *mértékletesség* sarkalatos erényeként fordítja. (A lektor.)

két fogyatékoság, illetve túlzás, a hiány és az élvhajhászás között (Arisztotelész II.6, 7, 9; Aquinói 60.1, 60.4, 65.1). Ellentéte volt a torkosságnak és a kapzsiságnak, a klasszikus gondolkodás hét „halálos” vagy főbüne közül kettőnek. Sajnos a temperanciát néhány protestáns elődöm megfosztotta klasszikus jelentésétől huszadik század eleji szesztilalmi propagandájuk során. A köztudatban a szó az „alkoholtartalmú italoktól” való tartózkodás szinonimájává vált. Következésképpen a temperancia már nem rendelkezik a klasszikus gondolkodás idején meglévő gazdag jelentéskörével – még ha a temperanciával még akkoriban is csak általában az étel, az ital és a nemiség iránti vágyak megfékezésére utaltak (Aquinói 60.5, 66.3). Az utolsót nyilvánvalóan nem sorolnám az itt kifejtett mértékletesség (frugality) fogalmába. Ezért a mértékletesség kívánatosabb szónak és fogalomnak látszik itt, mert, ellentétben az önmegtartóztatással, jelentése többnyire a minket érdeklő gazdasági tevékenységre korlátozódik. Filozófiai szempontból azonban esetleg úgy is értelmezhető a mértékletesség, mint az önmegtartóztatás valamilyen gazdasági alfaja.

Egyesek szerint az „elegendő jólét” (sufficiency) a jobb fogalom. Ez az érv sem alaptalan.⁸ A mértékletesség bizonyára tartalmazza az elegendő jólét felé fordulást, ám ez a szó mintha nem tartalmazná a mértékletesség valamennyi gazdasági mellékjelentését és következményét. A mértékletesség valójában kevésbé közkedvelt fogalom, mint az elegendő jólét, pontosan azért, mert az előbbi világosabban és realiztikusabban fejezi ki a fegyelmezett önkorlátozást, sőt az áldozatot, amelyre szükség van a „gazdaság vagy ökológia” dilemma kielégítő megválaszolásához. Még inkább áll ez a kritika a „beteljesültség” (plenitude) Theodore Roszak-féle használatára, amellyel a szerző a szabályozott fogyasztás iránt kíván tiszteletet ébreszteni (Roszak [1992], 254–255. o.). Mindenesetre az elegendő jólét és a beteljesültség hasznos fogalmak, amelyek talán olyan végcélokként ragadhatók meg a legjobban, amelyek eléréséhez a mértékletesség mintegy segédnormaként biztosít eszközt.

A szóbeli helyettesítés problémája ebben az esetben többnek látszik jelentéstani nehézségnél. A mértékletesség helyettesítésére javasolt számos kifejezés valójában inkább az erkölcsi felelősség elkendőzését jelenti. A „mértékletességgel” szembeni általános negatív reakciók gyakran valójában a szóhoz tapadó pozitív erkölcsi értékek elutasítását jelentik.

A mértékletesség torzulásai

A mértékletesség gyakran a „képzettársítás általi bűn” áldozataul esik. Sokszor olyan értékekhez és szokásokhoz kötik, amelyek nem belső sajátossá-

⁸ A „fennttartható hatékonyságról” lásd *Stivers* ([1984], 128–138. o.) könyvét. Lásd még *William E. Gibson* érvelését is ([1977], 127–136. o.).

gai a mértékletességnek, s ez torzítja erkölcsi jelentőségét. A mértékletesség felélesztése és megújítása ezen torzulások kiküszöbölésétől függ. Ezek közül számosat érdemes megemlíteni, hogy kiderüljön, mi mindent *nem* jelent a mértékletesség – s ily módon tisztázódjék tartalma.

A mértékletesség nem kényszerű megszorítás – jöllehet, ha bizonyos körülmények között nem a mértékletesség útját járják, akkor a biofizikai korlátok kényszerű megszorításokhoz vezethetnek. A kiegyensúlyozott Kálvin János szerint a kegyesek élete „amennyire csak lehetséges – mindvégig hasonló legyen a böjthöz” (Calvin [1960], IV.12.18), ám egyszersmind az erőforrásokat nemcsak szükségleteink kielégítésére kellene használni, hanem „a gyönyörűség és a vidámság” javára is; a kényszer „túl szigorú”: „érzéketlen tuskóvá alacsonyít” bennünket (Calvin [1960], III.10.2–3). A mértékletesség dicséretként Kálvin egyaránt elítélte a mértéktelenséget (tékozlás, torkosság, hivalkodás, pénzsóvárság, pazarlás, fölös dolgok stb.) és a szűkölködést. Ez az egyensúly a mértékletesség lényegi tulajdonságának látszik.

Ez azonban nem mond ellent az önkéntes szegénység vállalásának, ami egyesek számára elhivatás – különösen mint szegényekkel való azonosulás és gazdasági igazságtalansággal szembeni tanúbizonyság. Ez csodálatra méltó elhivatottság (lásd Cobb [1979] és [1992], 13–17., 27–31. o.). A többiek számára azonban a mértékletességre való elhívás nem követel szegénységben való osztozást, ám továbbra is szolidaritást kíván a szegénység felszámolása érdekében.

A mértékletesség nem világot tagadó aszkézis, amely egyeseket a fölényes erényesség érzetével tölt el – de szánalmasan megfosztott helyzetbe hozza őket. Nem a léleknek a test felett aratott diadala. Nem egyes szentek önsanyargatása és anyagot becsmérő megnyilatkozása a szellemi megtisztulás érdekében, sem nem egynémely puritán elitista eszköze az isteni kiváltságot bizonyítandó. Amint erre utalni fogok, ezek az elszigetelt és a mindennapoktól elrugaszkodott torzulások nem utalnak a valódi mértékletesség közösségi (communitarian), illetve materiálhoz kapcsolódó jellegére.

A mértékletesség nem határozza meg receptszerűen a termelés és a fogyasztás mikéntjét. Nem törvények merev betartását jelenti. Nem von maga után álszent hajthatatlanságot és aprólékos szabályokat, ami néhány mértékletes figyelmét egészen leköti. A mértékletesség inkább relatív fogalom, helyénvaló célokra való megfelelést fejez ki (vö. Taylor [1976], 45–46. o.). Az, hogy mennyi az „elég”, attól függ, hogy miből, kinek a számára és milyen célra. A mértékletesség sokféleképpen megvalósítható, ami függ a különféle szükségletektől, izlésektől és adottságoktól, a rendelkezésre álló erőforrásoktól, a társadalmi és az ökológiai feltételektől és így tovább. S bizonyára számos példa hozható fel az erkölcsileg valóban igazolható élvezet-halmozásra – ilyen talán egy mértékletesen megrendezett ünnepély.

A mértékletesség viszonylagossága mindazonáltal aggasztó. Ez úgy is értelmezhető, amint azt a múltban gyakran meg is tették, hogy a mértékletesség a társadalmi rang vagy helyzet függvénye, igazolva, hogy a vagyon alapján eltérő normák érvényesek az egyes emberekre. Így nyílt csábítást jelenthet a mértékletesség megideologizálására – az egyik legegképeztebb példája ennek a nyereséghajhász Andrew Carnegie, aki mértékletesnek aposztrofálta magát, s pimaszul mértékletességet ajánlott a szegényeknek! (Shi [1985], 35–36., 160–163. o.) Arisztotelésznél hasonló a helyzet, a fénytűzésre elég vagyonnal rendelkező előkelők mentesnek látszanak az önmegtartóztatás kívánalmai alól: őket azok az óriási kiadások igazolják, amelyeket a közjó nagymértékű előmozdítására és önmagukra költöttek (Arisztotelész IV.2). Ebben az összefüggésben, miközben nem rendelkezhetünk rögzített szabályokkal, a mértékletesség szószólóinak ki kell dolgozniuk az erény operatív elveit. Ezeknek az elveknek hangsúlyozniuk kell az igazságos elosztást (társadalmi, generációk közötti és ökológiai szinten), és meg kell követelniük annak erkölcsi igazolását, miért fogyaszthatnak luxusjavakat néhányan, miközben a társadalom nem minden tagja képes kielégíteni szükségleteit.

A mértékletesség nem kizárólag egyéni jelenség. A mértékletesség számos ésszerű magyarázata az egyén szellemi és erkölcsi jólétére összpontosít. A vagyongyűjtésre törekvés például árthat az erkölcsi jellem fejlődésének és eltéríthet az Istennel szembeni végső kötelezettségektől, s akár bálványimádássá is fajulhat. E vonatkozás helyénvaló, ám elégtelen. Csakúgyan, egyéni feltételezésekre alapozva az árfogyasztás magas szintje alighanem mindaddig igazolható, amíg az egyén fizikailag, erkölcsileg vagy szellemileg nem károsodik. Ám az emberek nem egymástól elszigetelt létezők. Társas és ökológiai lények vagyunk, s erkölcsi felelősségünk ebből az összefüggő viszonyból származik. Így a termelés és a fogyasztás megfelelő szintjeit nem pusztán egyénileg, hanem – és elsősorban – a kapcsolatok összefüggésében kellene meghatározni. A mértékletesség mércéje a szolidaritás – ami az egymástól való függőségre adott erkölcsi válasz, azaz közjó iránti elkötelezettség társadalmi és ökológiai, nemzeti és nemzetközi szinten (II. János Pál [1987], 26., 38–39. bek.; Dorr [1989], 148–153. o.).

A mértékletesség nem a prosperitás eszköze. A protestantizmus történelmét tekintve ez normatív értelemben igaz, de leíró értelemben természetesen nem. A puritanizmusban a mértékletesség ironiája épp az, hogy ez segítette az istenfélők meggazdagodását. Noha a mértékletesség látható szerepe a felelős fogyasztás megvalósítása volt, rejtett funkciója egyesek számára a tőkefelhalmozás és a profittermelés volt – amit a mozgalom néhány területén züllesztő rendelkezések kísértek, belcérte azt, hogy a gazdagságra mint Isten áldására, a szegénységre pedig mint isteni rosszállásra tekintettek, hogy csökkent a bibliai szövetségi szolidaritás és hogy magáról a mérték-

tességről is megfélemedeztek (lásd különösen Tawney [1938]). A mértékletesség erkölcsi rendeltetései közé tartozik a tökeképzés. Jóllehet nem fukarságról vagy kuporgatásról van szó, a mértékletesség biztosan megtakarítást és befektetést is jelent – erőforrások megőrzését és gyarapítását olyan jövőbeli célokra és szükségletekre, mint amilyenek az oktatási kiadások vagy a nyugdíj. Ám a mértékletesség rendelkezik egy ennél átfogóbb rendeltetéssel, amelynek része az igazságos és bőkezű megosztás.

A mértékletesség nem arra szolgáló stratégia, hogy a szegényeket „bebetonozzuk” társadalmi helyzetükbe. Ez gyakori torzulás. A XVII. század közepén Massachusetts állam fényűzést korlátozó törvényei tiltották a szegények és az újjgazdagok számára a luxusjavak mutogatását. Ez nem annyira a mértékletesség intézményesítését célozta, hanem inkább a társadalmi mobilitás gátlását, s egy stabil, hierarchikus rend rögzítését (Shi [1985], 15. o.). A nagyon korai protestáns gondolkodásban, Kálvint is beleértve (vö. III.10.6.), az elhivatottság fogalmát általában a társadalmi ranghoz kötötték, azokhoz a korlátokhoz, amelyeket általában Isten rendelt el, s az embereknek el kellett fogadniuk. Ehhez hasonlóan, a napjainkban érvényesülő aránytalan gazdasági lehetőségekről szóló vitákban gyakran úgy érvelnek, hogy az észak-amerikai életszínvonal globális kiterjesztése ökológiai katasztrófához vezetne. Azt azonban nem mindig teszik hozzá, hogy etikai diszkrimináció volna egy olyan kettős mérce elfogadása, amely szerint a Dél nemzetei korlátozzák termelésüket és fogyasztásukat, míg az Észak országai folytatják élvhajhász dúskálásukat.

A mértékletesség eszméjét, mint közéleti elvet, egyaránt eredendően foglalkoztatja a túlfogyasztás és az alulfogyasztás, különösen, ha az előbbi hozzájárul az utóbbihoz. Célja nem a szegények helyükön tartása, hanem hogy lehetővé tegye a szegények új és megfelelő szintre emelkedését. Úgy látszik, hogy egy szűkös erőforrásokkal rendelkező és gyorsan szaporodó népességű bolygón e cél egyaránt termelésre és fogyasztásra vonatkozó padlókat és plafonokat igényel. Nagyjában-egészében az Észak termelésének és fogyasztásának jelentős csökkentése lehet szükséges a Dél megfelelő termelésének és fogyasztásának biztosítása érdekében. A mértékletesség elsődleges erkölcsi követelménye elsősorban nem a szegényekre, hanem a jómódúakra vonatkozik.

A mértékletesség nem jelent visszatérést egy falusi vagy bukolikus, pásztori ethoszhoz. Az efféle életmód rendelkezhet dicséretes erkölcsi integritással – s rendszerint mértékletes is. Ám ez csak viszonylag kevés ember számára lehetséges vagy vonzó. Nem általánosítható egy 260 milliós lakosságú országban, nem is beszélve a hatmilliárdos bolygóról. A mértékletesség nem köthető egy sajátos életstílushoz; ez egyetemes norma, amely falusi, kisvárosi és városi körülmények között, illetve helyi vagy globális szinten egyaránt alkalmazható.

Ráadásul ez a paraszti életmód is kitermelheti saját morális torzulásait. Olykor a gazdag elitek hóbortjaként vagy mesterkélt vonzalmaként jelenik meg. Sokszor városellenes torzulást fejez ki. Gyakran csupán nosztalgia és sóvárgás letűnt életformák visszaállítására, amely a romantikus elképzelésnél kevésbé nagyszerű és a valóságban sokak számára jóval nyomorúságosabb volt. Sokszor inkább egyfajta egyéni vagy kommunabeli önállóságra törekvés, mintsem mások kedvéért gyakorolt önmérséklet, ami a mértékletességet jellemzi. A mértékletesség tagadja a kapitalizmus másodvirágzását, ám ebből nem következik egy letűnt, s jórészt érzélgősen ábrázolt gondtalan pásztorélet visszaállítása.

A mértékletesség nem egyszerűség. Az Egyesült Államok kultúrtörténetében az egyszerűség (simplicity) mindig is kétértelmű fogalom volt, s gyakran mind erkölcsi, mind esztétikai összefüggésben alkalmazták – az egyszerű öltözéktől a díszítés nélküli építészetig, a jó ízléstől a kezdetleges technológiáig, a funkcionális berendezéstől az egyszerű életstílusig, a természet szépségeinek és csodáinak nagybecsülésétől a hivalkodással szembeni ellenszenvig. Egyesek számára, mint például a kvékereknél, az egyszerűség társadalmi egyenlőséget fejezett ki, míg mások számára a megkülönböztetett előkelőség jele volt. Ezen összetett és homályos jelentések egyike sem megfelelő szinonimája a mértékletességnek, jóllehet néhányuk csodálatra méltó tartalmat hordoz.

Még fontosabb, hogy az egyszerűség és a mértékletesség széles körű azonosítása a mértékletességnek a jelentéktelenség látszatát kölcsönözheti a modern világban. Egyszerűnek lenni nem feltétlenül ajándék: átok is lehet, ha összetett problémák bonyolult megoldásokat igényelnek. A mértékletesség nem intellektust elutasító jelenség. Például a mértékletességnek mind az elmélete, mind a gyakorlata önmagában összetett, amely feltételezi a felclös termelés és fogyasztás kérdésének kifinomult megközelítését. A mértékletesség nincs a technológia ellen sem. Igencsak összeegyeztethető a bizonytalan és sokféle értéket hordozó technológiákkal. Míg a technológia bizonyos formái társadalmilag és ökológiailag veszélyesek, addig mások, mint néhány orvosi újítás, javíthatják az életminőséget és bővíthetik az emberi választások körét. Megint mások javíthatják az energia- és az erőforrás-hatékonyságot, csökkenthetik a mérgező kibocsátásokat és emelhetik az ökológiai ismeretek szintjét. A mértékletesség nem jelent általános vádiratot vagy felmentést a technológiával kapcsolatban. Ehelyett ahhoz ragaszkodik, hogy a technológiák etikailag elfogadhatók legyenek, s „illeszkedjenek” a vonatkozó értékekhez és a társadalmi-ökológiai feltételekhez.⁹ Az „illeszkedés” a helyzettől függően többféle technológiát tesz lehetővé a kicsitől a nagyig, az elmaradottól a legújabbig.

⁹ Kellően árnyaltan kezeli a technológia kérdését Ian Barbour ([1993], 4–25. o.).

A mértékletesség bizonyára mindig is a vallásosság teljes fogalomköréhez tartozott, amelyet a keresztény történelemben olykor „egyszerűségnek” is neveztek.¹⁰ Ám a mértékletesség nem kötődik ehhez a hagyományhoz. A mértékletesség gazdasági jellegű tárgykör, amely a vallásosság különféle formáin kívül sokféle egyént, sőt, pluralista társadalmakat is jellemezhet.

A mértékletesség mint a bőséges élet felé törekvés

Normaként a mértékletesség egyfajta megválaszolása a megfelelő anyagi feltételeket firtató különféle alapkérdéseknek. Ezen kérdések közé a következők tartoznak. Milyen „életminőség” számít jónak, miféle javak szükségességek vagy értékesek ebből a szempontból és milyen mennyiségben? A különféle kényelmi és luxuscikkek jelentős hasznokat vagy inkább kötelezettségeket jelentenek a személyes, a közösségi és az ökológiai fejlődés szempontjából? Hogyan különböztessük meg a „szükségleteket” és az „igényeket”? Mekkora mennyiség „elegendő” egy elfogadható életminőség fenntartásához és annak biztosításához, hogy az emberiség többi részének és más fajoknak hasonló lehetőségei legyenek a jelenben és a jövőben?

A keresztények számára e bonyolult kérdésekre adott válaszok részben attól függenek, hogyan birkóznak meg a Bibliában felbukkanó ellen-kulturális értékekkel. Például Jézus radikális kritikájával a vagyon bálványozását illetően. Arról a bálványimádásról van szó, amelyet rendszeresen összefüggésbe szokás hozni a vagyonnal: az elvről, mely szerint valakinek a kincsei az általa vallott végső értékekről árulkodnak (Mt 6,21). A válasz figyelemmel lesz Jézus gazdagokról szóló olyan példabeszédeire is, mint az esztelen gazdagról (Lk 12,15–21), a gazdag ifjúról (Mt 19,16–24; Lk 18,18–25) és a szegény asszony fillérjéről (Lk 21,1–4) szóló, csakúgy mint meghökkentő, hiperbolikus tanításaira az anyagiakkal kapcsolatos aggodalmak enyhítéséről (Lk 12,22–33; Mt 6,25–33). E szemlélet szerint az emberi lényben erkölcsileg indokolt kielégíthetetlen vágyakozás lakozik, ám ez nem gazdasági javak iránti csillapíthatatlan sóvárgás. Inkább olyan értékek iránti vágyódásról van szó, mint amilyen a szeretet, az igazság és a dolgok végső értelme, amelyek túlmutatnak a gazdasági számításokon.

A keresztény válaszoknak ezen felül még a bibliai szövetségi igazság iránti elkötelezettséggel is összeegyeztethetőnek kell lenniük. Ez gondoskodást jelent arról, hogy az alapszükségletek és jogok senkitől se legyenek elidegeníthetők. Ide tartozik a gazdaságilag sebezhető és tehetetlenek számára biztosított „elsőbbégi választás” is, ami az Igazságosságot Szerető (Zsolt 99,4) iránti hűség kinyilvánítása és a közösségben megnyilvánuló béke (shalom) feltétele (Jz 32,17).

¹⁰ Lásd Foster (1981). A könyv első fejezetének címe *The Complexity of Simplicity* (Az egyszerűség bonyolultsága) (vö. Taylor [1977], 80–82. o.).

A mértékletesség a fenti kérdésekre olyan stratégiai választ kínál, amely a bibliai bizonyossággal összhangban levőnek látszik, noha nem ez az egyetlen vagy a legradikálisabb keresztény válasz, amely képes ilyen összhang felmutatására. Ám a mértékletesség ezen kívül jól illeszkedik ahhoz a gyakorlati és felelős gondolkodáshoz is, amely korunk társadalmi-gazdasági és ökológiai problémáinak megoldását célozza.

A mértékletesség az életet igenlő és gazdagító norma, amely a szellem és a test nem fogyasztás jellegű, illetve kevésbé fogyasztásfüggő örömeiben, s különösen az emberi közösségek és a más élőlények jobb életminőségében leli boldogságát. Ez csak korlátozott fogyasztás és tennelés mellett lehetséges egy véges bolygón. A mértékletesség „takarékoskást” jelent a természetben és a fogyasztásban – szó szerinti takarékoskodást az emberi közösségek számára szükséges erőforrásokkal, továbbá más fajokkal, amelyek önértékkel és eszközértékkel (azaz emberi igények kielégítésére vonatkozó képességgel) egyaránt rendelkeznek. A mértékletesség minimalizálja az embert és az egyéb fajokat érintő ártalmakat, s ezzel lehetővé teszi minden élet nagyobb fokú gyarapodását. A legtisztább formában gyakorlati mértékletesség ezért paradox módon egyfajta hedonikus önmegtartózkodást is leírható, mivel az élvezettel függ össze, vagy ahogy Alan Durning megjegyzi, „*valódi materializmus, amely nemcsak fontosnak tartja a dolgokat, de szereti is őket*” (Durning [1991], 169. o.). Keresztény szempontból a mértékletesség a biofizikai adottságok hálatalt igenlése az Istenhez való hűségben, aki szeretettel megalkotta ezen adottságokat, mint Teremtő, aki szeretettel egyesült velük, mint a megtestesült Krisztus, s aki szeretve lakik bennük, mint a szentségesen jelenlévő Lélek.

A mértékletesség ezen formája, Theodore Roszak kifejezésével élve, „beteljesültségre” törekszik – a valóban bőséges életre, a „termékenységre”, amint azt a mértékletesség (frugality) szó latin gyökere is sugallja. Ez a több akarása, de másféle több ez, mint amit a gazdasági bőség ígér. Inkább annak keresését jelenti, hogy miként *legyünk* többek, s nem azt, hogy miként *hirtokoljunk* többet – azaz inkább minőségi, mintsem mennyiségi gyarapodásról van szó (lásd II. János Pál [1987], 28. bek., [1991], 36. bek.). Egy beteges és túlzottan eladósodott kultúrában még felforgatóbban hangzik, hogy ez *kevesebb* fogyasztást jelent annál, mint amit megengedhetünk magunknak, hogy így mások is elegendővel rendelkezhessenek. Ez nem jólét előli menekülés, hanem a jólét újrafogalmazása kevesebb fogyasztás mellett. Nem a nemzetek önmagában vett gazdagságával törődik, hanem a nemzetek és a természet jólétével. A mértékletesség alapján állva a gazdagságnak csak annyiban van erkölcsi jelentősége, amennyiben igazságos és fenntartható jóléthez segít hozzá – a mértékletesség mind a gazdagság, mind a jólét minőségi újrafogalmazására törekszik. Ez a jólét nem kapcsolható egyszerűen össze olyan aggregált gazdasági mutatókkal, mint amilyen a GNP.

A mértékletesség okvetlenül elismeri a gazdasági termelékenység fontos értékét. Ez az emberi fejlődés alapja. Az emberi életminőség az alapvető biofizikai szükségleteket betöltő javak és szolgáltatások elegendő mennyiségétől függ. Ezek teszik lehetővé egyedülálló kreativitásunk kibontakoztatását is, amely viszont az elegendő minőségű és nagyságú gazdasági termelékenység függvénye. A mértékletesség – a teljes emberi fejlődés érdekében – elkötelezett az elegendő termelés, a termékek igazságos elosztása és a szennyező melléktermékek csökkentése mellett. Elveti a válogatás nélküli anyagi termelést, amely a javak maximális felhalmozását öncéllá tette. A felhalmozásban elért siker nem az ember jólétére utal, hanem annak helyébe lépett. Ha a gazdasági feladatot öncéllá tesszük, ahelyett hogy az emberi fejlődés alapvető eszközének tekintenénk, akkor az egyedülálló sajátosságokkal rendelkező embert a természet egyetlen tömegtermelő emlősfajává fokozzuk le, amelynek étvágya a legnagyobb.

Így a mértékletesség lényege a magasabb rendű célok érdekében meghozott áldozat – valójában, a keresztények számára, a Krisztus ügyéért, a szeretetért hozott áldozat. Ez az áldozat valóságos. Fel kell adni néhány alacsonyabb értéket, némi kényelmet és élvezetet, amelyek esetleg elfogadhatók lehetnek egy elszigetelt elemekből álló rendszerben, de nem egy egymással összefüggő elemekkel bíróban. A mértékletesség nem tehető vonzóvá az elvesző értékek megtagadásával. A mértékletesség azonban az áldozathozatal olyan formája, amelyik egy szolidáris lét keretében ígér teljességet.

Mindazonáltal a mértékletesség az önuralom normájaként nem megy olyan messzire az áldozathozatalban, mint ahogy egyesek szerint azt maga a keresztény etika követelné, vagy ahogy azt egyes keresztények gondolják; az etika nem kívánja meg a mértékletesség valamiféle hivatáskénti gyakorlását (Stivers [1984], 141–150. o.). Egyértelmű, hogy a mértékletesség nem „szent szegénység”. A mértékletesség mérsékelt jellege azonban az erkölcsi pluralizmusban határozott előnyt biztosít számára az egyéb versenyző elgondolásokkal szemben. A kényszerítéssel vagy a fogyasztás más, „szigorú” normáival szemben, amelyek, úgy látszik, függenek az áldozathozatal bizonyos keresztény sajátosságaitól, a mértékletesség általános alapon, a „természeti törvényen” nyugszik. Egy erkölcsileg pluralista világban racionálisan igazolható és általánosítható etikai norma, amelyik nem fordul ismeretelméletileg kiváltságos helyzetben lévő kinyilatkoztatásokhoz vagy hagyományokhoz. Követőitől nem kíván keresztény hitvallást, még ha ez a hitvallás a norma elsődleges történelmi forrása és legteljesebb biztosítéka is. A mértékletesség – mint a gazdaság-ökológia dilemmára adott racionális és igazságos válasz – mellett logikusan és következetesen érvelhetünk. Ezt az érvelést gyakran meg is fogalmazzák napjaink környezeti és társadalmi elemzői – s oly módon teszik ezt, hogy az a keresztény távlatokat is jelentősen

gazdagíthatja. A mértékletesség olyan közös normát kínál, amely talán része egy „globális etikának” és amely lehetővé teszi a különféle erkölcsi hagyományokat követők közötti stratégiai együttműködést.

Noha a mértékletességre törekvés a kiinduló kérdésekre adott stratégiai felelet, önmagában nem kínál intellektuálisan kielégítő válaszokat. A mértékletesség melletti érvelés meggyőző ereje attól függ, hogy mennyire átfogó és következetes válaszokat ad az olyan alapkérdésekre, mint amilyen az életminőség és a javak mennyisége közötti viszony. E feladat – úgy látszik – napjaink etikai küldetésének nélkülözhetetlen eleme.

A szeretet, az igazságosság és a fenntarthatóság érdekében megvalósuló mértékletesség

A mértékletesség a klasszikus keresztény etikai magyarázatokban a szeretet kifejezése – mások javának vagy jólétének keresése, reagálva szükségleteikre és Istenre, aki a szeretet. A mértékletességben rejlő áldozathozatal forrása a felebarát szeretete, mert a közösségben megvalósuló szeretet mindig tartalmazza saját érdekünk és hasznaink legalább részbeni feladását mások jóléte érdekében.

A mértékletesség és a szeretet között általánosan jelenlévő a kapcsolat a sokat szidott puritanizmusban. John Winthrop *A keresztény irgalmasság modellje* című művében ezt találjuk: „*A felebarát [szeretetben]*” arra vagyunk elhivatva, hogy „*korlátozzuk magunkat és saját fölöslegünket mások szükségleteinek ellátására*” – jóllehet Winthropnak itt arra is gondja van, hogy figyelmeztesse honfitársait saját társadalmi helyzetükben maradásra (idézi Bellah [1987], 22–27. o.). John Wesley *A pénz használata* című prédikációjában figyelemre méltó a következő fordulat (mely a metodisták körében egyébként ismert szónoklattani szállóige): „*Keress, amennyit tudsz! Spórolj, amennyit tudsz! Adj, amennyit tudsz!*” – az utolsóra helyezett hangsúllyal, legalábbis Wesley számára (Sugden [1983], 632–646. o.). William Penn élesen világít rá a kapcsolatra: „*A mértékletesség akkor jó, ha bőkezűséggel párosul. Az első lemondás a fölösleges kiadásokról; a második ezeknek átruházása a szükségét szenvedőkre.*”¹¹ Kálvin János számára a „*mértékletesség szabályát*” a „*szeretet parancsai*” formálják, amint azt árnyalt részletességgel magyarázza. A mértékletes önmegtartóztatás a felebarátok szabad lélekkel végzett támogatásához vezet, s mindkettő az Isten felé elszámoltatható sáfarkodás része (Calvin [1960], III.10.1–6; III.7.5; III.19.7–12).

Ezek a mértékletesség–szeretet kapcsolatban elfoglalt puritán álláspontok a katolikus egyház régről fakadó, sáfarkodásról vallott hagyományában

¹¹ Az idézet *Az egyedülállt gyümölcséből* (Fruits of Solitude) származik (idézi Wogaman [1993], 142. o.).

gyökereznek. Valójában hasonló, olykor még erőteljesebb magyarázatok idézhetők olyan patrisztikus teológusoktól, mint Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Vazul, Nisszai Szent Gergely és Szent Ambrus (Walsh–Langan [1977], 113–151. o.). Ezen magyarázók mindegyike egyetért abban, hogy a mértékletességet az igazság és a nagylelkű megosztás érdekében kell gyakorolni. Ilyen megosztás hiányában a mértékletesség mást jelent – zsugoriságot vagy kuporgatást.

Ebben az etikai hagyományban az osztó igazságosság a szeretet egyik vetülete: a szereteté, amely a lényeges hasonlóságok és különbözőségek alapján kiosztja a hasznokat és a terheket a célból, hogy minden érdekelt fél megkapja az őt megillető vagy neki megfelelő részt. A kölcsönös kapcsolatokkal átszőtt közösségben minden emberi lénynek egyformán és általános érvénnyel Isten adta joga van olyan anyagi és egyéb lényeges feltételekhez, amelyek segítségével kifejezésre juttathatja emberi méltóságát, továbbá részt vehet a közjó meghatározásában és alakításában. Ezen jogok a képességek arányában rónak igazságosságból fakadó kötelezettségeket másokra.

E norma éles ellentétben áll a napjainkban uralkodó emberi körülményekkel. Alapvető jellemzője a modern világnak, hogy a gazdasági képességekben jelentős egyenlőtlenségek mutatkoznak nemzeteken belül és nemzetek között. Ezek az egyenlőtlenségek fontos erkölcsi kérdéseket vetnek fel. Ha a jelent vagy a jövőt a globális ökológiai szűkösség jellemzi, akkor a világ véges erőforrásainak széles körű használata a gazdagok részéről – ténylegesen vagy potenciálisan – vajon jelentős szerepet játszik-e abban, hogy a szegény nemzetek meg vannak fosztva az alapvető szükségleteiket kielégítő erőforrásoktól? A jómód és a szegénység közötti kapcsolat bonyolult és nem egyértelmű. Az egyre növekvő, kölcsönös globális függőség világában a jómód bizonyos elemei, úgy látszik, hozzájárulnak a szegénységhez,¹² ám nem mindig mutatható ki, vagy bizonyos esetekben talán nem is létezik oksági összefüggés. Ebben a zavaros helyzetben mi a gazdagok erkölcsi felelőssége a szegények iránt a fogyasztási mintákat illetően?

Egyfelől, ha létezik oksági összefüggés és ha a világ tényleges vagy potenciális anyagi javai elégtelenek ahhoz, hogy egyszerre szolgálják egyesek pazarló gazdagságát és az elégséges gazdasági szintet mindenki számára, akkor az osztó igazságosság a fontos javak termelésének és fogyasztásának kellő csökkentését követeli meg a gazdag országokban, hogy a szegény országokban elérhetővé váljanak az alapvető gazdasági és szociális fejlődéshez szükséges anyagi feltételek. Ebben az esetben a mértékletesség az osztó

¹² Például a Dél erőforrásainak Észak általi kitermelése, a mérgező iparágak és hulladékok Észak általi exportja, az Észak számára kedvező kereskedelmi egyenlőtlenségek, a déli nemzetek nemzetközi adósságtörlesztései, egyes multinacionális vállalatok ártalmas és pusztító hatása, valamint a Világbank által számos nemzetre rótt „strukturális kiigazítás” elszegényítő hatásai, a gyarmati múlt örökségéhez hasonlóan.

igazságosság *szükséges feltétele* – és, közvetett módon, az ökológiai integritásnak és a népesség stabilizálódásának is, amennyiben ezek a mindenki számára elérhető elégséges gazdaság függvényei.¹³

Másfelől, amíg emberek létszükségleti cikkeket nélkülöznek, addig méltányossági problémával állunk szemben, s felmerül a gazdagok mértékletessége iránti igény – függetlenül attól, hogy van-e ökológiai szűkösség vagy nincs, hogy van-e oksági összefüggés a jómód és a szegénység között vagy nincs. A gazdagoknak mindegyik esetben csökkenteniük kell bőséges javaik felhasználását, hogy megosszák a nélkülözhetetlen dolgokat a szegényekkel, s hogy megfelelő jólétet tegyenek lehetővé a számukra. Néhányan azonban úgy érvelhetnek, hogy az igazságra hivatkozás itt nem meggyőző. Inkább úgy értelmezik a helyzetet, mint jóindulatú megosztást vagy környületes bőkezűséget. Ha így van, akkor ez a modell magában is meglehetősen nagy igényeket támaszt, s még az igazságosság minimumkövetelményeinél is többet kíván! A mértékletesség ekkor a szeretetnek, mint jóindulatnak a megnyilvánulása lenne.

Hasonló gondolatmenet érvényes a mértékletességre abban az esetben, ha a jövő generációk vagy a fenntarthatóság iránti ésszerű és igazságos kötelezettségekről beszélünk. A fenntarthatóság meghatározatlanul létezik a bolygó megújító, hatásokat elnyelő, továbbá eltartó képességeinek határain belül. Ez a szolidaritás szövetségének kiterjesztése a jövőre.

Mégis, a bolygó erőforrásként és hulladékelnyelőként való mai használatát leginkább a fenntarthatatlanság jellemzi. A túlzott termelés és fogyasztás nemcsak a jelenben okozott károk miatt jelent erkölcsi problémát, hanem a jövő generációk számára okozott ártalmak miatt is. Az emberiség egy része jelentős hasznokra tesz szert a bolygó eszközeinek túlzott használatával, míg a jövő generációk viselik a kockázatok és a költségek többségét – a nukleáris hulladékoktól és a lehetséges éghajlatváltozástól kezdve a fajok kihalásáig és a talajpusztulásig. Ebben az összefüggésben a mértékletesség a fenntarthatóság alapfeltétele: alkalmazkodás a biofizikai korlátokhoz, hogy igazságos elosztás valósuljon meg a jövő generációkkal kapcsolatban.

Végezetül egy további fontos érvet szolgáltat a mértékletesség mellett a nem emberi életformák méltányos kezelésével kapcsolatos aggodalom – még abban az esetben is, ha nincsen szűkösség (jóllehet ez utóbbi léte még inkább a mértékletesség mellett szól). Ez az aggodalom komoly erkölcsi határt szab a korlátlan materiális növekedést támogató gazdasági tevékenység számára, amely általában nem ismeri el vagy nem fogadja el ezt a szempontot. Ha a biofizikai szűkösség nem jelentene problémát az emberi viszonyok-

¹³ Ezek a széles körben felismert kapcsolatok jelentik a *Közös jövőnk* című dokumentum (World Commission on Environment and Development [1987]), valamint Durning (1990) általános témáit.

ra, és ha a nem emberi életformák semmi többet nem jelentenének gazdasági eszközöknél – azaz egyszerű „megújuló erőforrások” vagy „tőkejavak” volnának –, melyeknek célja az emberek gazdagságának és jólétének növelése, akkor a korlátlan materiális növekedés nem keltene aggályokat az osztó igazságosság szempontjából. Ám ha az egyéb fajok önmagukban is értékek vagy más módon támasztanak erkölcsi igényt az erkölcsi cselekvőkkel szemben, akkor ez kötelezettségeket ró az emberi közösségre, hogy csökkentse termelését és fogyasztását ezen értékek védelme érdekében. Ha ez a második lehetőség valós, akkor a gazdaságpolitikáknak a „biocentrikus optimumra” kell törekedniük, s nem az első lehetőségből fakadó „antropocentrikus optimumra” (lásd Daly [1993], 47. o.). Ebben az esetben a pazarló termelés és fogyasztás antropocentrikus visszaélés mindazzal, amit Isten méltányos és mértékletes használatra szánt egy egyetemes igazságszövetségben.¹⁴ Azáltal, hogy a mértékletesség az óvatos bánásmódot, és ezáltal a más jellegű létezőknek okozott legkisebb kárt tanácsolja, az osztó igazságosság olyan eszköze, amely megerősíti a Földet és „elegendő” szűkös erőforrást biztosít az összes faj számára.

Így a mértékletesség, mint a szeretet kifejezése, az osztó igazságosság és a fenntarthatóság nélkülözhetetlen eszköze. A mértékletesség, amint a keresztény etikai hagyomány hangsúlyozza, *pozitív kötelezettségeket* támaszt – azaz javak és szolgáltatások másoknak való felkínálását saját készleteinkből magántermészetű ajándék vagy nemzeti segítség formájában. Ám *negatív kötelezettségeket* is támaszt – azaz be nem avatkozást a fogyasztás visszafogása révén, hogy így elegendő szűkös erőforráshoz férjenek hozzá mások is önmaguk ellátása érdekében. A mértékletesség a pozitív és a negatív kötelezettségeken keresztül részben meghatározza az igaz felebarát jellemzőit és viselkedését.

Az átkozott bökkenő

A mértékletesség nem okoz komoly problémát a fényűző társadalom számára, ha az csupán személyes erény, gyakorolja bár több millió buzgó egyén vagy néhány ezer elkötelezett konklávé. Ebben az esetben a társadalmi hatás viszonylag csekély, s egy mértékletességet ellenző társadalmi környezetben az egyének gyakorlati mozgástere is korlátozott.

Ám ha a mértékletesség a társadalmi ethosz részévé válna, s még kellő egyetértést is eredményezne a kényszerítés bizonyos struktúráinak bevezetésére, akkor valószínűleg súlyos gazdasági zavarokat okozna a jelenlegi rendszerben. A társadalmi normaként megjelenő mértékletesség átkozott bökkenője az, hogy piaci depresszió receptjét jelenti egy olyan társadalmi-gazdasági rendszerben, amelyben a gazdaságot a fogyasztás növelésének

¹⁴ Ezt igazolja Nash ([1991], 6. fejezet; [1993]).

bátorításával serkentik. A mértékletesség jóval kevésbé ösztönzi a gazdaságot. Így valószínűleg nemcsak alacsonyabb szintű termelést és kevesebb terméket, hanem kevesebb befektetést, alacsonyabb nyereségeket és béreket, mérsékelt jövedelmeket, kevesebb jótékonykodást és magasabb munkanélküliséget is eredményezne. A társadalmi következmények, hogy a pszichológiaiakat ne is említsük, súlyosak lehetnek, különösen a szegények és a munkanélküliek körében. A méltányos elosztás kiemelt kötelességgé válna, ám aligha volna könnyebb feladat. Nemzetközi szinten nem kevésbé súlyos következményei lehetnek, különösen azon szegény országok számára, amelyek a gazdag országoktól mint export piacoktól és gazdasági segélyezőkötől függenek. A fenti felszínes elemzés arról, hogy mi történne, ha egy összefüggő rendszer egyik fontos elemét eltávolítanánk, a mértékletesség kétarcúságára utal – hosszú távú hasznaira és rövid távú terheire. A mértékletesség a hosszú távú emberi és biotikus jólét kulcsa, ám kimondhatatlan emberi szenvedések forrása is lehet a mostani körülmények között. Nélkülözhetetlen feltétele az igazságnak, de átmeneti oka az igazságtalanságnak.

Ez az ironikus dilemma nem jelenti azt, hogy az etikának le kell mondania a mértékletességről mint társadalmi normáról. Az etikának nem az a feladata, hogy az ésszerű normákat a jelenlegi gyakorlathoz idomítsa, hanem az, hogy kihívást intézzon a társadalom felé, továbbá lehetővé tegye, hogy a társadalmak jelenlegi gyakorlatukat ezekhez a normákhoz igazítsák. A mértékletesség egyáltalán nem egyeztethető össze a fényűző társadalom gazdasági előfeltéveivel. A mértékletesség egy olyan új gazdasági paradigma felé mutat, amelyik megfelel ennek az új normának, mert ez a norma, szemben a fogyasztói modellel, a bolygó biofizikai korlátaihoz igazodik, amelyekhez minden társadalmat – és normát – hozzá kell igazítani. A mértékletesség nyújtja az egyetlen potenciálisan valószínű eszközt a gazdaság-ökológia dilemma feloldására.

Mégis, minden olyan etika számára, amelyik a következményeket is figyelembe veszi, felelőtlenségnek számít a mértékletesség társadalmi normakénti pártolása mindaddig, amíg nem törődünk a potenciálisan fájdalmas társadalmi-gazdasági hatásokkal, különös tekintettel a teljes emberi élethez szükséges gazdasági javak elégtelenségére és a társadalmi igazságtalanságokra, és amíg nem vagyunk elkötelezettek ezen hatások megelőzését célzó politikai irányvonalak kidolgozására és támogatására. A társadalmi mértékletességnek nem feltétlenül kell azokhoz a megjósolt szörnyűségekhez vezetnie, amelyeket az ellenzők előszeretettel sorolnak félelemkeltési céllal. Épp ellenkezőleg, a túlegyszerűsített „fogyassz vagy sorvadj el” választás látszik „mitosznak” (Durning [1992], 105–116. o.). Valójában ennek épp az ellenkezője látszik igaznak. A fenntarthatatlan használat gyakran munkanélküliséget és alacsony termelést jelent az érintett iparágakban. Most például ez történik a kulcsfontosságú területek halászatában és erdőgazdálkodásá-

ban. Ám gyakorlati stratégiákra van szükségünk, hogy felmutassuk a gazdasági átalakulás eszközeit és céljait. Ezeknek a stratégiáknak a közpolitikák sokféle területét fel kell ölelniük, beleértve a kereskedelmi korlátozásokat, melyek a környezet és a dolgozók globális és nemzeti szintű védelmét szolgálják; az adóval való ösztönzést és visszafogást a kínálat és a kereslet befolyásolása érdekében; a termékek és melléktermékek határértékeit előíró jogszabályokat; és a teljes foglalkoztatást célzó terveket. Valójában már fel is bukkant néhány elképzelés – így például a *Worldwatch Institute* javaslatai a *Világ helyzete* című éves kiadványukban, a Hernan Daly-féle „megállapodott” gazdaság (steady state economy)¹⁵ és a Paul Hawken-féle ökológiailag „helyreállító gazdaság” (restorative economics – Hawken [1993]). Ezek komoly figyelemre, kritikai felülvizsgálatra és építő hozzászólásokra érdemeseek.

Az igazán zavaró probléma azonban nem technikai, hanem erkölcsi jellegű: kialakítható-e kellő közösségi egyetértés igazságos és mértékletes gazdaságok létrehozását illetően. Kezdetben ez rengeteg jellemformálást igényel.

Következtetés

Ez az értekezés a mértékletességnek csupán etikai lehetőségeire és dilemmáira mutat rá. E norma sokkal komolyabb elméleti kidolgozást és gyakorlati magyarázatot érdemel annál, mint amennyit a modern keresztény etika fordított rá. Ha megszabadítjuk a torzulásoktól, akkor a mértékletesség korunk egyik legfőbb erényének látszik. A szeretet kifejeződéseként a társadalmi és az ökológiai igazság, valamint a fenntarthatóság nélkülözhetetlen eszköze.

Bár a mértékletességet az etika világában szelidnek tekintik, valójában radikális normának számít a mai társadalmi modellben – amint arra a néhány gazdagban kiváltott mély szorongás következtetni enged. Lázadást jelent a fényűző társadalom néhány gazdasági alapfeltevésével szemben. Ám pozitív, s nem negatív normáról van szó: olyan áldozatokat kíván, amelyek a személyeket és a kapcsolatokat egyaránt gazdagítják. Az amerikai álom alternatíváját, versenyző jövőképet jelent – olyat, amelyik a szolidáris létből fakadó teljességet ígéri.

A mértékletesség szocializálásának jelenlegi politikai kilátásai természetesen haloványak. Ám ez nem sorsszerű. A politikai lehetőségek megváltoztathatók, különösen akkor, ha erőteljes kezdeményezésekkel széles

¹⁵ A John Cobbal írt, *A közjóért* című könyv mellett (Daly–Cobb [1989]) lásd még a szerző tanulmányait a Kenneth N. Townsenddel közösen szerkesztett könyvben, különösen a megállapodott gazdaság koncepcióra kapott kritikákra és élelődésekre adott választát (Daly–Townsend [1993], 365–381. o.).

körben terjesztjük a mértékletesség értékeit és az alternatívák hiányosságait. A realizmus néhány determinista torzulásával ellentétben nem a bűn az egyetlen vagy akár az elsődleges jellemzője az emberi lénynek. Szintén erőteljes – bár teológiailag lebecsült – lehetőség van a jóra, amelyre az általános kegyelem tesz képessé. Valójában nem is lehetséges társas élet számottevő emberi jóság nélkül, beécrtve az igazságérzetet és a jóakarati iránti fogékonyságot. A hiteles realizmusnak mind a jó, mind a rossz bizonytalan lehetőségeivel számot kell vetnie. Nem lehetséges társadalmi reform az emberi bűn és tudata nélkül. Ám ugyanígy, nem lehetséges társadalmi reform az emberi jóságba vetett erős bizalom nélkül sem. Ezért a mértékletesség szocializációja korlátozott, ám mégis számottevő lehetőség.

Kocsis Tamás fordítása

HIVATKOZÁSOK

II. János Pál [1987]: *On Social Concern (Sollicitudo Rei Socialis)*, magyarul in. Tomka M. – Goják J. (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok*; Szent István Társulat, é. n., 487–530. o.

II. János Pál [1991]: *On the Anniversary of Rerum Novarum (Centesimus Annus)*, magyarul in. Tomka M. – Goják J. (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok*; Szent István Társulat, é. n., 533–585. o.

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997

Aquinói Szent Tamás: *Summa theologiae*; I–II. (A hivatkozott részek magyar nyelven nem elérhetők.)

Barbour, I. G. [1993]: *Ethics in an Age of Technology*; HarperSanFrancisco, San Francisco

Barnet, R. J. – Cavanagh, J. [1994]: *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order*; Simon and Schuster, New York

Bellah, R. N. (szerk.) [1987]: *Individualism and Commitment in American Life: Readings on the Themes of Habits of the Heart*; Perennial Library, New York

Brown, L. R. – Flavin, Ch. – Postel, S. [1990]: *Picturing a Sustainable Society*; in. Brown, L. R. (szerk.): *State of the World*; W. W. Norton, New York, 187–190. o.

Brown, L. R. [1991]: *The New World Order*; in. Brown, L. R. (szerk.): *State of the World*; W. W. Norton, New York, 18–20. o., magyarul: *Új világrend*; in. *A világ helyzete 1991*; Föld Napja Alapítvány, Budapest, 5–21. o.

Brown, L. R. [1992]: *Launching the Environmental Revolution*; in. Brown, L. R. (szerk.): *State of the World*; W. W. Norton, New York, 174–190. o., magyarul: *A környezeti forradalom kezdete*; in. *A világ helyzete 1992*; Föld Napja Alapítvány, Budapest, 5–21. o.

Calvin, J. [1960]: *Institutes of the Christian Religion*; in. *Library of Christian Classics*; McNeill, J. T. (szerk.), fordította F. L. Battles, Westminster Press, Philadelphia; a fordításnál felhasznált magyar változat: Kálvin J.: *Tanítás a keresztyén vallásra 1559, rövidített formában*; fordította Békési A., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1991

Childress, J. F. – Macquarrie, J. (szerk.) [1986]: *Westminster Dictionary of Christian Ethics*; Westminster Press, Philadelphia

Cobb, J. B. jr. [1979]: *Christian Existence in a World of Limits*; *Environmental Ethics* 1, nyár, 149–158. o.

Cobb, J. B. jr. [1992]: *Sustainability: Economics, Ecology, and Justice*; Orbis, Maryknoll, N.Y., magyar nyelvű könyvismertetés: Kovász, 1998. ősz, 58–62. o.

Daly, H. E. – Cobb, J. B. jr. [1989]: *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*; Beacon Press, Boston

Daly, H. E. – Townsend, K. N. (szerk.) [1993]: *Valuing the Earth: Economics, Ecology, Ethics*; MIT Press, Cambridge, Mass.

Daly, H. E. [1993]: *Elements of Environmental Macroeconomics*; in. *Sustainable Growth: A Contradiction in Terms?*; a Visser't Hooft emlékülés számára készült jelentés, Visser't Hooft Endowment Fund for Leadership Development, Genf

Dorr, D. [1989]: *Solidarity and Integral Human Development*; in. Baum, G. – Ellsberg, R. (szerk.): *The Logic of Solidarity*; Orbis, Maryknoll, N.Y.

Durning, A. [1990]: *Ending Poverty*; in. Brown, L. R. (szerk.): *State of the World*; W. W. Norton, New York, 174–190. o.

Durning, A. [1991]: *Asking How Much Is Enough*; in. Brown, L. R. (szerk.): *State of the World*; W. W. Norton, New York, 153–169. o., magyarul: *Mennyi az elég?*; in. *A világ helyzete 1991*; Föld Napja Alapítvány, Budapest, 156–171. o.

- Durning, A. [1992]: *How Much Is Enough? The Consumer Society and the Future of the Earth*; W. W. Norton, New York
- Foster, R. J. [1981]: *Freedom and Simplicity*; HarperCollins, San Francisco
- Gibson, W. E. [1977]: *The Lifestyle of Christian Faithfulness*; in: Hessel, D. T. (szerk.): *Beyond Survival: Bread and Justice in Christian Perspective*; Friendship Press, New York
- Hawken, P. [1993]: *The Ecology of Commerce: A Declaration of Sustainability*; HarperBusiness, New York; a könyv bevezető részének (1–17. o.) magyar fordítása in: Pataki Gy. – Radácsi L. (szerk.): *Alternatív kapitalisták – Gazdálkodás az érintettek jóllétéért*; Új Paradigma Kiadó, Szentendre, 2000, 107–130. o.
- Kóhák, E. [1984]: *The Embers and the Stars: A Philosophical Inquiry into the Moral Sense of Nature*; University of Chicago Press, Chicago
- Lasch, Ch. [1991]: *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*; W. W. Norton, New York
- McDaniel, J. B. [1987]: *Christianity and the Pursuit of Wealth*; Anglican Theological Review 69, no. 4, október
- McKim, D. K. (szerk.) [1992]: *The Encyclopedia of the Reformed Faith*; Westminster/John Knox Press, Louisville, KY
- Meeks, M. D. [1989]: *God the Economist*; Fortress Press, Minneapolis
- Milbrath, L. W. [1989]: *Envisioning a Sustainable Society*; State University of New York, Albany
- Nash, J. A. [1991]: *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility*; Abingdon Press, Nashville
- Nash, J. A. [1993]: *Biotic Rights and Human Ecological Responsibilities*; in: Beckley, H. (szerk.): *The Annual of the Society of Christian Ethics*; SCE, Boston, 137–162. o.
- National Conference of Catholic Bishops [1986]: *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*; National Conference of Catholic Bishops, Washington, DC
- Nelson, R. H. [1991]: *Reaching for Heaven on Earth: The Theological Meaning of Economics*; Rowman and Littlefield, Lanham, MD
- Ophuls, W. – Boyan, A. S. jr. [1992]: *Ecology and the Politics of Scarcity Revisited: The Unraveling of the American Dream*; W. H. Freeman, New York

- Pemberton, P. L. – Finn, D. [1985]: *Toward a Christian Economic Ethic: Stewardship and Social Power*; Winston Press, Minneapolis
- Postel, S. [1994]: *Carrying Capacity: Earth's Bottom Line*; in: Brown, L. R. (szerk.): *State of the World*; W. W. Norton, New York, 3–21. o., magyarul: *Fenntartóképesség: A Föld alaptőkéje*; in: *A világ helyzete 1994*; Föld Napja Alapítvány, Budapest, 1–19. o.
- Presbyterian Eco-Justice Task Force [1989]: *Keeping and Healing the Creation*; Committee on Social Witness Policy, Presbyterian Church USA, Louisville, KY
- Roszak, Th. [1992]: *The Voice of the Earth*; Simon and Schuster, New York
- Schor, J. B. [1991]: *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*; Basic Books, New York
- Schrage, W. [1988]: *The Ethics of the New Testament*; David E. Green fordítása, Fortress Press, Philadelphia
- Shi, D. E. [1985]: *The Simple Life: Plain Living and High Thinking in American Culture*; Oxford University Press, Oxford
- Smock, A. Ch. (szerk.) [1987]: *Christian Faith and Economic Life: A Study Paper for the United Church of Christ*; United Church Board for World Ministries, New York
- Stivers, R. L. [1984]: *Hunger, Technology and Limits to Growth: Christian Responsibility on Three Ethical Issues*; Augsburg, Minneapolis
- Sugden, E. H. (szerk.) [1983]: *John Wesley's Fifty-Three Sermons*; Abingdon, Nashville
- Tawney, R. H. [1938]: *Religion and the Rise of Capitalism*; Pelican Books, Harmondsworth, Nagy-Britannia
- Taylor, J. V. [1977]: *Enough is Enough*; Augsburg, Minneapolis
- Troeltsch, E. [1960]: *The Social Teachings of the Christian Church*; Olive Wyon fordítása, Harper Torchbooks, New York
- Wachtel, P. L. [1983]: *The Poverty of Affluence: A Psychological Portrait of the American Way of Life*; Free Press, New York
- Walsh, W. J. – Langan, J. P. [1977]: *Patristic Social Consciousness: The Church and the Poor*; in: Haughey, J. C. (szerk.): *The Faith That Does Justice*; Paulist Press, New York
- Weber, M. [1958]: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*; Charles Scribner's Sons, New York, magyarul: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*; Cserépfalvi, h. n., 1995

Wogaman, J. P. [1993]: *Christian Ethics: A Historical Introduction*; Westminster/John Knox Press, Louisville

World Commission on Environment and Development [1987]: *Our Common Future*; Oxford University Press, New York, magyarul: *Közös jövőnk – A Környezet és Fejlesztés Világbizottság jelentése*; Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1988

Kovács Eszter

A szervezetelméletek formálódása a társadalmi és az ökológiai értékek beépülése során*

A szervezetekkel foglalkozó elméleti szakirodalom általában nem sokat tördök azzal, hogy a vállalat társadalmi és természeti/ökológiai környezetben működik. Ez nem véletlen, hiszen a szervezetelméletek az uralkodó közgazdasági irányzatok elképzelésein alapulnak, ahol a legfőbb cél a nyereség maximalizálása. Ebben a szemléletben az emberi és az ökológiai értékek idegen elemként jelennek meg, illetve csak az a kérdés, hogy követésük miként hat az elsődlegesnek tekintett (gazdasági jellegű) cél megvalósulására. Napjainkban azonban a vállalatok működésének társadalmi és ökológiai hatásai annyira jelentőssé váltak, hogy érdemes a vállalat szerepét a nagyobb rendszerek szempontjából átértékelni.

E tanulmányban a gazdaságnak a társadalommal, illetve a természeti környezettel való kapcsolatát tárgyaló közgazdasági elméletekből indulok ki, s a felvázolt rendszerből levezetem a lehetséges szervezetelméleti irányzatokat. Szervezeti szinten, mintegy fejlődési vonalként, részletesen bemutatam a vállalatok és a társadalom, illetve a vállalatok és a természeti környezet kapcsolatát tárgyaló megközelítéseket. A vizsgálat elvezet ahhoz a vállalatmodellhez, amelybe a társadalmi (emberi) és az ökológiai értékek egyaránt beépülnek. A rendszerszemlélet így egyenlővé válik az értékszemlélettel, s egyértelmű lesz, hogy az értékek iránti elkötelezettség jelenti az igazi felelős viselkedést.

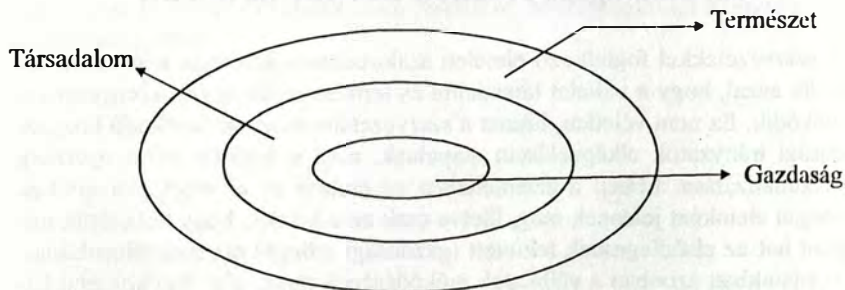
A tanulmány remélhetőleg hozzájárul ahhoz a párbeszédhez, amely a vállalatok szerepéről és feladatairól indult meg a szervezetekkel foglalkozó kutatók körében, s gondolatokat ébreszt más tudományágak képviselőiben is.

A társadalmi és az ökológiai kérdéseket tárgyaló szervezetelméleti irányzatok levezetése a közgazdasági irányzatokból

A rendszerszemléletű gondolkodás alapján a gazdaság, amely maga is rendszernek tekinthető, nem önmagában létezik, hanem két nagyobb rendszer, a

* E tanulmány *A környezeti jelentések szerepe a vállalatok környezeti és társadalmi felelősségének előmozdításában* című doktori munkám elméleti részére épül. Köszönöm dr. Kerekes Sándornak, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszéke vezetőjének, valamint témavezetőmnek, dr. Kindler Józsefnek a tanulmányaim során nyújtott iránymutatást. További hasznos tanácsokkal és szakirodalommal segített Baranyi Árpád, dr. Boda Zsolt, dr. Csutora Mária, Flachner Zsuzsanna, Kocsis Tamás, Nemesicsné Zsóka Ágnes, Marjainé Szerényi Zsuzsanna, Pataki György, dr. Péter Judit, Radácsi László és Zilahy Gyula, amiért szintén köszönetet mondok. Írásom esetleges hiányosságaiért és tévedéseimért kizárólag én tartozom felelősséggel.

társadalom és a természeti környezet (ökológiai rendszer) részeként működik. A rendszerek egymásba ágyazottak, vagyis a gazdaság a társadalomba, a társadalom pedig a természetbe ágyazódik be.¹ Az alábbi egyszerű ábrával illusztrálható a kapcsolat.

1. ábra A gazdaság, a társadalom és a természet egymásba ágyazottsága

Ennek ellenére a közgazdasági elméletek általában külön vizsgálják a gazdaság működésével kapcsolatos társadalmi és ökológiai kérdéseket, s rendszerint nem követik e rendszerszemléletet, azaz csak a gazdaság szemszögéből elemzik a folyamatokat.

A fenti megfontolások alapján a közgazdasági elméleteket két dimenzióban vizsgálhatjuk: (1) a rendszerszemlélet léte vagy hiánya alapján, illetve (2) a társadalmi vagy az ökológiai rendszer szempontjából. Az 1. táblázat a különböző irányzatokat e két dimenzióban foglalja össze.

Vizsgálódásaink szempontjából kiemelt jelentőségű a rendszerszemléletű (második sor) és a nem rendszerszemléletű (első sor) irányzatok közötti különbség. A *neoklasszikus alapokra épülő megközelítés* a gazdaság szemszögéből szemléli a társadalmi és az ökológiai kérdéseket. Észreveszi ugyan, hogy a gazdaság hat a nagyobb rendszerre és a hatás sokszor negatív, nem érzékeli azonban a nagyobb rendszer abszolút korlátját. Elosztási (allokációs) problémának tartja a zavaró jelenségeket, s a piac eszközeivel, az árképzésen keresztül próbálja azokat kezelni. Ezzel szemben a *rendszerszemléletű megközelítés* a gazdasági rendszert a nagyobb rendszer részeként értelmezi, s ez utóbbi egészségét, terhelhetőségét tartja szem előtt. A terhelhetőség a tágabb rendszer abszolút korlátjából fakad. A megközelítés célja a rendszerek közötti harmónia kialakítása. A 2. táblázat a szemléletbeli különbségeket foglalja össze.

¹ Érdekes lehet a rendszerek kapcsolatára Preston és Post (1975) egymásba fonódó (interpenetrating) rendszer definícióját alkalmazni, mely szerint a rendszerek úgy fonódnak össze, hogy egyik sem képes a másik teljes uralmára.

	Elsősorban a gazdaság és a társadalom kapcsolatát vizsgáló elméleti megközelítések	A gazdaság, a társadalom és a természet kapcsolatát egyezre vizsgáló elméleti megközelítések	Elsősorban a gazdaság és a természet kapcsolatát vizsgáló elméleti megközelítések
Gazdaság-központú (nem rendszer-szemléletű) megközelítések	neoklasszikus alapokra építő társadalmi kérdéseket tárgyaló gazdaságtan ²	neoklasszikus alapú társadalmi és környezeti kérdéseket tárgyaló közgazdaságtan	neoklasszikus alapokra építő környezet-gazdaságtan ³
Rendszer-szemléletű megközelítések	társadalmi közgazdaságtan (humanista közgazdaságtan) ⁴	<i>a gazdaságot a társadalomba és a természeti környezethegызottan vizsgáló közgazdaságtani irányzat (integrált megközelítés)</i> ⁵	ökológiai közgazdaságtan ⁶

1. táblázat *A vállalat és a társadalom, illetve a vállalat és a természeti környezet kapcsolatát tárgyaló közgazdasági irányzatok összefoglalása*

² Ide tartozik az 1992-ben Nobel-díjat kapott Gary Becker, aki a faji ellentéteket, a bünyözést és a családot közgazdasági alapon elemezte (lásd Gompel [1999]).

³ A neoklasszikus környezet-gazdaságtan képviselői többek között: Arthur C. Pigou, Harold Hotelling, Ronald H. Coase, William J. Baumol, Wallace E. Oates, David Pearce, R. Kerry Turner, Thomas H. Tietenberg, Partha Dasgupta, Geoffrey Heal, Anthony C. Fisher. A neoklasszikus környezet-gazdaságtan eredményeinek kiváló összefoglalását adja Fisher és Peterson (1976), illetve Cropper és Oates (1992) tanulmánya.

⁴ Gerald Alonso Smith (1996) a humanista közgazdaságtan fő feladatának annak megválaszolását tartja, hogy mi a gazdaság szerepe az emberi élet kiteljesítésében.

⁵ Ezen irányzat csirája valószínűleg Polányi Károly szubsztantív gazdálkodás elképzelése, mely „a természeti környezettel és a társadalmi környezettel folytatott cserefolyamatra utal, amennyiben ez a csere hozzájuttatja az embert anyagi szükségleteinek kielégítéséhez” (Polányi [1957], 28. o., idézi Zsolnai [1987], 31. o.). Az irányzat alapítójának Ernst F. Schumacher tekinthetjük, aki magyarul is megjelent *A kicsi szép* című könyvében (1980) az ökológiai és a humán szemléletet ötvözte. Magyarországon az alternatív gazdaságtan gondolatainak egyik legkorábbi tolmácsolója Zsolnai László (1987, 1989). Az irányzat 90-es évekbeli követői, bár csak egy-egy részterületen: Fikret Berkes, Wolfgang Sachs, Carl Folke (az utalásokat lásd Berkes-Folke [1992]).

⁶ Az ökológiai közgazdaságtan (egyes követői szerint biofizikai közgazdaságtan) jeles képviselői többek között: Herman E. Daly, Nicholas Georgescu-Roegen, Kenneth E. Boulding és Robert Costanza. Irányzatait Cleveland (1996) foglalja össze. Rövid magyar nyelvű összefoglalását lásd Zsolnai (1987) és Kerekes-Szlávik (1996). A neoklasszikus alapokra épülő környezet-gazdaságtan és a neoklasszikus alapokkal szakító ökológiai közgazdaságtan különbségeit, valamint a gondolatok fejlődését Kocsis (1999b) mutatja be.

<i>Szempont, jellemző</i>	<i>Nem rendszerszemléletű, de társadalmi és/vagy környezeti témákat tárgyaló gazdaságtan (1. táblázat, 1. sor)</i>	<i>Rendszerszemléletű gazdaságtan (1. táblázat, 2. sor)</i>
<i>Fő célkitűzés</i>	A gazdasági növekedés mellett a társadalmi és az ökológiai problémák csökkentése, kivédése.	A gazdaság és a nagyobb rendszer harmonikus fejlődése.
<i>Figyelem középpontja</i>	Az erőforrás hatékony allokációja (a problémákat externáliaként kezeli és azok „beárazásával” képzeli a megoldást).	A nagyobb rendszer terhelhetősége és egészsége melletti hatékony erőforrás-allokáció.
<i>Ismeretszerzési folyamat</i>	Pozitívista, értéksemlegességet hirdet, de valójában a gazdasági értékek túlzott érvényesítését valósítja meg.	Szubjektív értékítéletet vall, tágabb értékekre és ideológiára koncentrálnak.
<i>Tudományágak szerepe</i>	Egy tudományág, a közgazdaságtan dominál.	Interdiszciplináris, több tudományág eredményeit ötvözi.
<i>Értékelési eljárások</i>	Pénzbeli értékelés, költség-haszon elemzések, teljes gazdasági érték számítása.	Környezeti és társadalmi hatáselemzések, pénzbeli értékelés mellett naturáliákban történő értékelés és kvalitatív módszerek alkalmazása.

2. táblázat *A rendszerszemléletű és a nem rendszerszemléletű gazdaságtan összehasonlítása több szempont alapján*⁷

A táblázat jól illusztrálja a rendszerszemléletű gazdaságtan nézőpont-váltását, amely egyfajta tudományos nyitással, a kizárólagos gazdasági szemlélet meghaladásával és a módszerek tárházának bővülésével jellemezhető. A rendszerszemléletű modellbe való átlépés azt jelenti, hogy a nagyobb rendszer (társadalom, természet) integritása, egészsége értékke válik, és ez átalakítja a gazdasági érdekekről vallott felfogásunkat. A gazdasági érdek dominanciája megszűnik, a gazdasági és a társadalmi, illetve a gazdasági és az ökológiai célok együttes érvényesítése lép a régi felfogás helyébe.

A rendszerszemléletű szintnél oly módon lehet ötvözni az ökológiai és a társadalmi irányzatot, hogy a gazdaságot egyszerre vizsgáljuk a társadalomba és a természetbe ágyazottan. Erre a felfogásra a továbbiakban *integrált megközelítésként* hivatkozunk (1. táblázat, 2. sor, középső cella), amely minőségileg új megközelítés minden korábbihoz képest. Az egydimenziós (gazdaságközpontú) megközelítés háromdimenzióssá (gazdaság, társadalom, természet) válik, s ez újfajta összefüggések feltárását teszi lehetővé. Az integrált modell a rendszerszemléletű modell jellemzőivel rendelkezik, de minden folyamatot a gazdasági, a társadalmi és a természeti dimenzióban együttesen értékeli. Figyelembe veszi a rendszerek egymásra hatását, vala-

⁷ A táblázat összeállításánál felhasználtuk a Sahu–Nayak szerzőpáros táblázatát ([1994], 15. o., magyarul lásd Kocsis [1999b], 155. o.). A szerzőpáros ugyan a neoklasszikus alapokra épülő környezet-gazdaságtan és a neoklasszikus alapokkal szakító ökológiai közgazdaságtan összehasonlítását végzi el, de észrevételeik a társadalmi dimenzióra is érvényesek.

mint a társadalom és a természeti környezet korlátosságát. A gazdaság szerepét a tágabb rendszerek viszonyában értelmezi újra.

Az integrált megközelítés tekinthető a legelőre mutatóbbnak, ugyanis a gazdaság és a természet kapcsolatának vizsgálatánál figyelembe veszi a társadalmat is, mint közbülső rendszert. A környezeti problémák feltárása és kezelése szintén hatékonyabb, ha ebben a hármas struktúrában gondolkodunk.

A vállalat kapcsolata a társadalommal és a természettel: szervezetelméleti megközelítések

Mivel a vállalat a gazdasági rendszer egyik alapegysége, ezért maga a vállalat is vizsgálható a társadalmi és az ökológiai rendszer összefüggésében. A szervezetelméleti megközelítések szintén két dimenzióban tárgyalhatók: egyfelől az a kérdés, hogy rendszerszemléletű-e a modell, másfelől azt érdemes kutatni, hogy vizsgálja-e a vállalat társadalommal és/vagy természeti környezettel alkotott kapcsolatát (3. táblázat).

	A vállalat és a társadalom kapcsolatát tárgyaló szervezetelméleti irányzatok	A vállalat, a társadalom és a természeti környezet kapcsolatát együttesen vizsgáló irányzat	A vállalat és a természeti környezet kapcsolatát vizsgáló szervezetelméleti irányzatok
Stratégiai (gazdasági szempontok uralkodnak)	stratégiai szemléletű társadalmi vállalatmodell A	a környezeti és a társadalmi menedzsmentet ötvöző stratégiai szemléletű vállalatmodell B	stratégiai környezeti menedzsment modell C
Rendszer-szemléletű	értékalapú társadalmi vállalatmodell D	<i>értékalapú, a gazdasági, a társadalmi és a környezeti elemeket ötvöző integrált vállalatmodell</i> E	értékalapú ökológiai vállalatmodell F

3. táblázat A vállalat és a társadalom, illetve a vállalat és a természeti környezet kapcsolatát tárgyaló szervezetelméleti irányzatok összefoglalása

A rendszerszemlélet szempontjából – ahogy a táblázat is mutatja – két fő irányvonal különböztethető meg. A *stratégiai szemléletű* megközelítést vallók (3. táblázat, első sor) a vállalat szemszögéből vizsgálódnak, és azt nézik, milyen gazdasági vonzatai vannak a vállalat társadalmi, illetve természeti környezettel való kapcsolatának. E megközelítésnél fontos a gazdasági célok elsődlegessége. A *rendszerszemléletű* megközelítés hívei (3. táblázat, 2. sor) a vállalatot egy nagyobb (társadalmi és/vagy természeti) rendszer részeként vizsgálják, s azt elemzik, hogyan hat a vállalati működés a nagyobb rendszer folyamataira. Céljuk a folyamatok megértése és a nagyobb rendszerrel való harmonikus kapcsolat kialakítása. Ezen irányzatok a társadalmi és/vagy az ökológiai értékeket próbálják a vállalati működésbe építe-

ni. A rendszerszemléletű társadalmi és ökológiai koncepciók ötvözésével a szervezetelméletek esetében az *integrált vállalatmodell*hez jutunk (3. táblázat, I. cella).

A tanulmány a továbbiakban nem a közgazdasági elméletekkel, hanem a szervezetelméleti megközelítésekkel foglalkozik, a stratégiai és a rendszerszemléletű (értékalapú) modell közötti különbség jobb megértése, illetve az integrált modell meghatározása céljából. A 3. táblázat így az írás hátralevő részének mintegy összefoglalását nyújtja, ezért arra a későbbiekben is gyakran hivatkozunk.

Nézetem szerint a téma kutatói a táblázatban szereplő valamennyi vállalati koncepció esetében a modellalkotásnál tartanak, tehát egyik esetben sem beszélhetünk lezárt folyamatról vagy kikristályosodott elméletekről. A vonatkozó szakirodalom áttekintésénél azt tapasztaljuk, hogy a kutatók hasonló kérdéseket vetnek fel a vállalat működésével kapcsolatos társadalmi és környezeti témák tanulmányozása során. A gazdasági célok dominanciáját hirdető stratégiai megközelítés és a rendszerszemléletű megközelítés között számos átmenetet lehet megkülönböztetni. Az átmeneti irányzatokban (ezek a 3. táblázatban az első és a második sor határára helyezhetők) már megjelennek a rendszerszemlélet elemei, de alapjuk nem tisztázott. Kiemelik ugyan a vállalatok által okozott társadalmi és/vagy környezeti problémák súlyosságát, azonban nem nyújtanak a vállalati magatartás számára értékalapokat a gazdasági érdekekkel szemben. A rendszerszemlélet teljes megvalósulásáról, felelős vállalati magatartásról akkor beszélhetünk, ha a társadalmi és a környezeti/természeti problémák kezelése a vállalatnál értékekre alapozva történik.⁸

A vállalat és a társadalom kapcsolatát tárgyaló szervezetelméleti megközelítések

A vállalat működésének társadalmi kérdéseivel foglalkozó koncepció kialakulását Howard R. Bowen 1953-ban megjelent *Social Responsibility of the Businessman* (Az üzletember társadalmi felelőssége) című könyvétől számitják, ám a témával csak a 70-es évektől kezdve foglalkoznak intenzíven a szervezetkutatók, leginkább az Egyesült Államokban.⁹ A tárgyalt témák kö-

⁸ A társadalmi témák kutatói társadalmi felelősségen általában a társadalmi elvárásoknak való megfelelést értik. Ebben a tanulmányban a felelős viselkedést etikai alapon értelmezzük. (Lásd később.)

⁹ A vállalatok társadalmi szerepével foglalkozó amerikai interdiszciplináris irányzatnak még egységes elnevezése sincs, talán az „üzleti vállalkozások és a társadalom” (business and society) összefoglaló néven lehetne képviselőit említeni. Elképzeléseik elterjedtek a tudományos életben, amit az is mutat, hogy kutatóik az *Academy of Management Review*, a *Journal of Management*, a *Business Ethics Quarterly* és a *Journal of Business Ethics* című neves szakmai folyóiratokban publikálnak. Az irányzat saját folyóiratot is

rébe tartozik a fogyasztóvédelem, a munkahelyi biztonság, a méltányos bérezés, a nőekkel való egyenlő bánásmód, a kisebbségi kérdések, a környezetvédelem, a helyi közösség támogatása stb. Az időközben eltelt három évtized alatt a kutatások irányultsága folyamatosan változott, s a 80-as évektől kezdve a stakeholder koncepció, illetve az üzleti etika elképzelései is megjelentek.

A *stakeholder koncepció* a vállalatot úgy tekinti, mint az általa érintett csoportok középpontjában lévő szervezetet, és működését érintettjeivel való kapcsolatában értékeli.¹⁰ „*Érintett minden olyan csoport vagy egyén, aki befolyásolhatja a szervezet célmegvalósítását vagy érintve van abban.*” (Frecman [1984], magyarul Kindler–Zsolnai [1993], 169. o.)¹¹ Ezen megfontolások alapján az érintettek közé sorolhatók a részvényesek, a befektetők, az alkalmazottak, a fogyasztók, a szállítók, a versenytársak, a helyi közösségek, a kormányzati szervek, a hatóságok, a társadalmi csoportok, a média és a sajtó.¹² A stakeholder koncepció megjelenésével a társadalmi témákat új „köntösben”, mintegy az érintett csoportokat érdeklő témaként tárgyalják.

indított *Business and Society* címmel. A kutatások eredményeit az évente megjelenő *Research in Corporate Social Performance and Policy* című tanulmánykötetben jelentetik meg. Ma már az Egyesült Államokban a közgazdasági oktatás részét képezik a vállalatok és a társadalom kapcsolatát tárgyaló kurzusok (tankönyveik például: Sturdivant [1985]; Carroll [1989], [1993]; Wood [1990]; Post et al. [1996]). Öröndetes, hogy egy-két alapfogalom Magyarországon is megjelent (például Chikán [1997]; Kindler–Zsolnai [1993a], [1993b]; Boda–Radácsi [1997]).

¹⁰ A stakeholder szó megértéséhez érdemes rávilágítani arra, hogy „*az angolban a »stake« kifejezést használják mindazon érdekekre (interest), követelésekre (claims) és jogokra (rights), amelyekkel valamely személy vagy csoport egy adott – nem feltétlenül gazdasági – vállalkozással kapcsolatban bír*” (Radácsi [1997], 79. o.). Carroll (1989, 1993) az érdeket (interest), a jogosultságot (right) és a tulajdont (ownership) nevezi meg a „stake” tartalmaként. A jogosultságnál megemlíti, hogy ez lehet jogi vagy erkölcsi eredetű. Ebből már láthatjuk, hogy az elnevezés nagyon különböző jellegű és erősségű kapcsolatokra enged következtetni, melyeket magyarul talán az érintettség szó fejez ki a leginkább.

¹¹ Az „érintettek”-re vonatkozó definíciók gazdag tárházát adja Mitchell, Agle és Wood ([1997], 858. o.). Az „érintett” mellett az „érintett csoport”, az „érdekcsoport”, az „érdekelte csoport” és a „befolyásoló csoport” kifejezések is használatosak.

¹² A szakirodalom a stakeholderek között nem említi a vezetőket, csak az alkalmazottakat és a tulajdonosokat. Ez minden bizonnyal azért van így, mert a stakeholder koncepció vezetőközpontú, azaz a felső vezetés képviseli a vállalatot a többi érintett felé. Egyébként több tanulmány, köztük Starik (1995) és Carroll (1993) a természetet is az érintett csoportok közé sorolja. A témára a vállalat és a környezeti rendszer kapcsolatát vizsgáló elképzelések ismertetésénél térünk ki.

Az *üzleti etika* mind a társadalmi témákat, mind az érintettekkel való foglalkozást erkölcsi alapokra helyezi, ezért ez már egyértelműen értékalapú szemléletnek tekinthető (3. táblázat, 1) cella).

A következőkben a megközelítéseket három csoportban tárgyaljuk: a stratégiai és az etikai alapú megközelítések mellett – átmeneti modellként – bemutatjuk a társadalmi elvárásokon alapuló koncepciókat is.

A stratégiai társadalmi vállalatmodell

A stratégiai megközelítést vallók fontosnak tartják a társadalmi változásoknak, főleg a társadalmi értékrend változásának figyelemmel kísérését, de a vállalat profitérdekeit elsődlegesnek ítélik, s mindent ennek a célnak rendelnek alá (3. táblázat, A cella). Chamberlain (1973) és Steiner (1975) is hangsúlyozza, hogy a vállalattól csak addig lehet elvárni a társadalmi célú tevékenységet, ameddig az profitérdekeit és piaci pozícióit nem veszélyezteti. A társadalmi célú tevékenység – véleményük szerint – egy bizonyos pontig elősegítheti a vállalat érvényesülését, de azt nem várhatjuk el, hogy a vállalat jótékonyági intézmény legyen, hiszen akkor a tulajdonosok pénzét nem hatékonyan használja fel, s csökkenti a rendelkezésére bocsátott vagyontékét.

A stakeholder koncepció stratégiai megközelítésének hívei elismerik ugyan az érintett csoportok fontosságát és érdekeik figyelembevételének szükségességét a vállalati döntéshozatalban, de ezt a vállalat gazdasági érvényesülése, illetve a tulajdonosok vagyonának növelése szempontjából tartják fontosnak. Rostow (1959) álláspontja az, hogy a vállalati vezetőknek nem az a feladatuk, hogy az érdekelték igényei között megteremtsék az egyensúlyt, hanem az, hogy a tulajdonosi érdekeket képviseljék. Jones (1995) és Brenner (1995) azzal a hipotézissel élnek, hogy a vállalatok piaci előnyökre tehetnek szert azáltal, hogy érdekeltjeik igényeit figyelembe veszik a vállalati döntéseknél. Ezzel az érveléssel akkor is a stratégiai megközelítésnél maradunk, ha a szerzők a bizalom kiépítését és az együttműködést szorgalmazzák a vállalat és az érintettek között, mert a kapcsolatot saját gazdasági céljaik megvalósításához használják fel.

A stratégiai megközelítés egyik fő kérdése, hogy a társadalmi problémák vállalati szintű kezelése milyen hatással jár a vállalat működésére. Nem mindegy ugyanis, hogy a társadalmi kérdések kezelése javítja vagy rontja a nyereségességet és a vállalat versenyképességét. A társadalmi és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolattal a 70-es évektől kezdve foglalkoznak a kutatók, a felmérések száma meghaladja az 50-et.¹³ A kutatási eredmények nem adnak egyértelmű választ a vállalat gazdasági és társadalmi teljesítmé-

¹³ Lásd például a következő összefoglaló elemzéseket: Ullmann (1985), Aupperle et al. (1985), Griffin és Mahon (1997), Waddock és Graves (1997), Roman et al. (1999).

nye közötti kapcsolatra: azok pozitív és negatív hatást, valamint a hatás hiányát egyaránt kimutatják. A felmérések eredményeit értékelő összefoglaló művek módszertani hiányosságokra hívják fel a figyelmet, amelyek közül a legjelentősebbek a társadalmi teljesítmény definíciós és mérési problémái, a felhasznált adatbázisok korlátozottsága és a feltett kérdések pontatlansága (Ullmann [1985]; Preston–O’Bannon [1997]).

Társadalmi elvárásokon alapuló átmeneti vállalatmodellek

A stratégiai és a rendszerszcméletű megközelítés között átmenetet jelent a társadalmi kérdések azon megközelítése, amely a társadalom elvárásain alapul (3. táblázat, *A* és *D* cella határa). Ezek a megközelítések elmozdulást jelentenek a stratégiai szintről abban, hogy felismerik a vállalati működés komoly társadalmi hatásait, és ezt kezelni próbálják. A stratégiai vállalatmodellhez képest azonban nem adnak új alapot a vállalati tevékenységekhez. A vállalat ugyanolyan célrendszerrel működik, de a társadalmi nyomás, azaz a törvényi szabályozás és az érintettek nyomása hatására bizonyos intézkedéseket hoz (például termékbiztonság növelése, kulturális programok támogatása stb.).

(a) *A társadalmi elvárásokon alapuló társadalmi felelősség koncepció.* A társadalmi felelősség kutatói abból indulnak ki, hogy a társadalmi elvárások az utóbbi évtizedekben erősen megváltoztak, s a vállalatoknak működésük során már nemcsak a gazdasági célok elérését szükséges figyelemmel kísérniük, hanem társadalmi hatásaikkal is foglalkozniuk kell.

A társadalmi felelősség koncepciója szerint a vállalat felelőssége túlmutat a szűk gazdasági érdekeken (Bowen [1953]; McGuire [1963]; Davis [1973]; Sethi [1979]; Preston–Post [1975]; Carroll [1979]; Frederick [1978]).¹⁴ Kutatóik hangsúlyozzák, hogy a vállalatok társadalmi intézmények, és fő feladatuk a társadalom számára hasznos javak vagy szolgáltatások előállítás, tehát a társadalmi igények kielégítése. A szervezetek létrehozása a társadalom engedélyével történik, ezért fennmaradásuk alapfeltétele, hogy működésük megfeleljen a társadalmi értékrendnek és a társadalmi elvárásoknak, amit *legitimitás*nak neveznek. A kapcsolat illusztrálására hipotetikusan feltételezik, hogy a vállalatok a társadalomban társadalmi szer-

¹⁴ A társadalmi felelősséggel foglalkozó kutatók sokat hivatkoznak Friedman definíciójára, aki a társadalmi felelősséget a következőképpen határozta meg: „...a vállalatoknak egy és csak egy társadalmi felelősségük van; erőforrásaik oly módon való felhasználása, tevékenységük kiterjesztése olyan területekre, mely elősegíti profitjuk gyors növekedését, amennyiben ez család és megtévesztés nélkül, a nyílt és szabad verseny játékszabályainak megtartásával lehetséges” (Friedman [1962], magyarul [1996], 144. o.). Ez a megközelítés csupán a yers stratégiai szemlélet átfogalmazása, s ezt az álláspontot próbálják meghaladni a vállalat társadalmi felelősségét tágabban értelmezők.

zódés¹⁵ alapján működnek, amely mindig fennáll a szervezet és a társadalom között, bár tartalma a társadalom alakulásával folyamatosan változik (Donaldson [1982]; Keely [1988]). Első lépésben kimondják: amennyiben a szervezet működése hosszabb távon nem felel meg a társadalom értékrendjének, a vállalat legitimitását¹⁶ veszítheti és megszűnhet. Davis (1973) szerint ez a felelősség vastörvénye. A megközelítés alapja tehát az a társadalmi elvárás, amelyet a jogszabályok és a társadalmi csoportok közvetítenek a vállalat felé.

Az elméleti keret mellett, amely a tágabb társadalmi rendszerben értelmezi a vállalat működését, a társadalmi felelősség kutatói több kísérletet tettek a társadalmi felelősség tartalmának pontosítására, a felelősség elemeinek meghatározására. Széles körű alkalmazása miatt Archie B. Carroll (1979, 1989, 1991, 1993) négy szintű rendszerét emeljük ki ezen kísérletek közül.¹⁷ (1) Gazdasági felelősség: a fogyasztói igények kielégítése a nyereségesség, a termelékenység, és a piaci pozíció megtartása mellett; (2) jogi felelősség: az írott jogszabályok és törvények betartása; (3) etikai felelősség: a társadalom által elfogadott, de jogilag nem szabályozott előírások, normák és értékek betartása, a társadalmi károk elkerülése; (4) jótékonyági felelős-

¹⁵ Ez egy hipotetikus szerződés, amely elképzelés az ember és a társadalom között feltételezett társadalmi szerződés mintájára született.

¹⁶ A vállalatok legitimitációjával más szervezetelméleti megközelítések is foglalkoznak, mint például a mikroinstitucionalista irányzat (Pfeffer–Salancik [1978]; Zucker [1987]; az irányzat összefoglalását lásd Walgenbach [1996]). E megközelítés szerint a vállalat olyan szervezeti struktúrákat is kiépít, amelyek nem racionálisak, csak a társadalmi elvárásoknak való megfelelés miatt szükségesek. Charles Perrow kritikája szerint ennek az institucionalista iskolának a legfőbb hiányossága az, hogy „nem képes... a szervezeteket és a társadalmat összekapcsolni. A »környezetet« alkotó egyes elemekre tekint, mint akik hatnak a szervezetre, de a szervezetet nem tekinti a környezetét meghatározó, alakító, formáló tényezőnek” (Perrow [1986], magyarul [1997], 187. o.). A társadalmi elvárásokra épülő felelősségmodellben feltételezik, hogy az elvárások egyre erősebbek és tartósabbak lesznek. (A mikroinstitucionalista irányzat ezt nem vallja.)

¹⁷ A Carroll-féle szintek mellett a társadalmi felelősség kutatói előszeretettel hivatkoznak Preston és Post (1975, 1981) közéleti felelősség (public responsibility) elnevezéssel illetett koncepciójára. A szerzőpáros szerint a közéleti felelősség a vállalat elsődleges és másodlagos társadalmi részvételéhez kapcsolódik. Az elsődleges társadalmi részvétel a vállalat alapvető gazdasági feladatait jelenti. (A szerzők 1981-es cikkükben már a jogi elvárásokat is ide sorolják.) A másodlagos társadalmi részvétel pedig minden olyan kapcsolat, tevékenység és hatás, amely az elsődleges funkciókból adódik vagy azok okozzák (például a környezetszennyezés vagy a termelés helyének megválasztása, amely a helyi közösségre pozitív és negatív hatást egyaránt kifejthet) (Preston–Post [1981], 57. o.). E megközelítés szerint a vállalat felelőssége az, hogy gazdasági tevékenységéből adódó társadalmi hatásait – függetlenül azok előre jelezhetőségétől és szándékosságától – megpróbálja megbecsülni, megérteni, értékelni és kezelni.

ség.¹⁸ a vállalat mit forgat önkéntesen vissza abba a közösségbe, ahonnan bevételei és profitja származik.¹⁹ E kategória magában foglalja például a közösség életminőségének javítása érdekében tett vállalati erőfeszítéseket, illetve a közoktatás és a művészetek támogatását.²⁰

A társadalmi felelősség definíciójának képlékenységére, a fogalom tisztázatlanságára már Frederick (1978) felhívja a figyelmet, jelezve az egymást kizáró törekvések (trade-off) problémáját: azokban az esetekben, amikor a vállalat önérdéke és a társadalmi célok ütköznek, választani kell a két cél között. A koncepció – véleménye szerint – nem ad támpontot arra vonatkozóan, hogy a vállalatok a konkrét helyzetekben milyen kritériumok alapján hozzák meg a döntést.

(b) *Társadalmi érzékenység.* A társadalmi felelősség definíciós problémáinak feloldására már a hetvenes években új irányzat született társadalmi érzékenység (social responsiveness) néven. Ez az irányzat azt vizsgálja, hogyan reagál a vállalat a társadalom kihívásaira (lásd Ackerman–Bauer [1976]). Kutatói hangsúlyozzák, hogy nem foglalkoznak a társadalmi felelősség dilemmáival és az alapelvekkel, hanem leírják a vállalatok lehetséges viselkedését és – üzleti szempontok alapján – menedzsment eszközöket ajánlanak (Frederick [1978]).

A vállalatokat társadalmi válaszaik, vagyis a társadalmi nyomásokra adott reakcióik alapján kategóriákba sorolják. Wilson (1975) a következő stratégiákat különbözteti meg: reagálás, védekezés, alkalmazkodás és proaktív viselkedés (lásd még McAdam [1973]; Post [1978]; Fischer [1983]). A reagáló vállalat megpróbál kibújni a felelősség alól, a defenzív a minimális elvárást teljesíti, az alkalmazkodó maximálisan megfelel az elvárásoknak, de

¹⁸ Carroll többféle névvel illette ezt a kategóriát, többek között az önkéntes, a humanitárius és a diszkrecionális felelősség elnevezést használta.

¹⁹ Az etikai és az önkéntes felelősség közötti különbség nehezen ragadható meg. Carroll szerint „*etikai felelősségnek azokat a társadalmi elvárásokat nevezzük, melyek általános érvényessége kevésbé vitatható, és diszkrecionális (jótékonyági) felelősségnek azokat a társadalmi igényeket, melyek időről időre megfogalmazódnak ugyan a vállalatokkal szemben, mégsem állíthatjuk, hogy érvényre juttatásukat széleskörű társadalmi konszenzus követelné meg*” (Carroll [1989] alapján Boda [1997], 23. o.). A két kategória közötti különbség Carroll (1991) szerint abban rejlik, hogy a jótékonyági felelősséget ugyan elvárhatják a vállalatától, de ha ezt a vállalat nem teszi meg, akkor sem fogják tevékenységét negatívan értékelni. Az etikai felelősség tekintetében, amennyiben a vállalat nem az elvárásoknak megfelelően viselkedik, a társadalom elítéli tevékenységét.

²⁰ A Carroll-féle csoportosítást két kutatás is tesztelte a vállalatvezetők körében (Aupperle et al. [1985]; Clarkson [1988]). Mindkét felmérés azt találta, hogy a vállalati vezetők a gazdasági felelősség elsődlegességét hirdetik a többi kategóriával szemben. Azt is kimutatták, hogy a vállalatvezetők megítélése szerint negatív összefüggés van a gazdasági felelősség és a társadalmi felelősség között, vagyis a gazdaságilag motivált vállalatok kevés hangsúlyt fektetnek a jogi, az etikai és a jótékonyági kategóriákra.

nem tesz semmi többet, a proaktív pedig túlteljesít. A stratégiák egyfajta hierarchiába rendezhetők a társadalmi elvárásokhoz való viszony alapján. A szerzők ugyan nem hangsúlyozzák, de valószínűleg a minél magasabb szintű stratégia megvalósítása a kívánatos. Davis és Blomstrom (1975) más típusú megközelítést alkalmaz, aszerint hogy a vállalat mennyire kész együttműködni a társadalmi csoportokkal a problémák megoldásában. Megkülönbözteti a kivonulást, a közönségkapcsolatokat (PR), a jogi megközelítést, az alkudozást és a közös problémamegoldás stratégiáit (lásd még Keim [1981]; Miles [1987]). A vállalat – a stratégiák felsorolásának sorrendjében – egyre inkább partnerként tekinti a társadalmi csoportokat, s egyre kevésbé kérdőjelezi meg érdekeiket, közös megoldásra törekszik velük.

(c) *A társadalmi elvárásokon alapuló stakeholder koncepció.* A stakeholder koncepció társadalmi elváráson alapuló megközelítése szerint a vállalatnak azokkal az érintett csoportokkal kell foglalkoznia, amelyekről gazdaságilag függ, illetve amelyek nyomást gyakorolnak rá. A vállalatvezetés feladata, hogy az érintettek igényei között a vállalat szintjén egyensúlyt teremtsen, s így biztosítsa a szervezet fennmaradását, hosszú távú működését.²¹ A társadalmi elvárásokat tehát az érdekeltek, az érintettek közvetítik a vállalat számára.

A stakeholder irodalom az érintetteket többféleképpen csoportosítja. A csoportosítás funkciója kettős: egyrészt megmutatja a vállalat szempontjából az adott csoport fontosságát, másrészt segítséget nyújt a megfelelő vállalati stratégia kialakításához. Freeman (1984), Carroll (1993) és Clarkson (1995) azt vizsgálja, hogy a vállalat túlélése függ-e az adott csoporttól vagy sem. Ennek alapján megkülönböztetik az elsődleges (részvényesek, befektetők, alkalmazottak, fogyasztók, szállítók), illetve a másodlagos (társadalmi szervezetek, tudományos intézmények, média) csoportokat. A hatóságok és a helyi közösségek megítélése nem egyértelmű, hol az egyik, hol a másik csoportba sorolják őket. Mitchell és munkatársai (1997) három dimenzióban – a hatalom, a legitimitás és a sürgősség ismérvei alapján – értelmezik az adott csoport fontosságát. Megállapításaik szerint a vállalatnak annál inkább foglalkoznia kell az adott csoporttal, minél több dimenzióban bizonyul az fontosnak. Clarkson (1994) (idézi Mitchell et al. [1997]) annak alapján választja szét az érintetteket, hogy azok önkéntesen vállalták-e a vállalat működésével járó kockázatot. Ezen csoportok részéről (például tulajdonosok, alkalmazottak, vevők) nagyobb tolerancia várható a vállalat irányában, mint a nem önkéntes csoportoktól (ilyenek például a helyi lakosok, ha nem tájé-

²¹ Hill és Jones (1992) a tulajdonosok és a vezetők közötti szerződéses viszonyt vizsgáló ügynök-elméletet terjesztik ki a vállalat és érintettjei kapcsolatára. Az elmélet célja olyan szerződéses megoldás keresése, amely a megbízóként megjelenő érintettek és a vállalat érdekei között egyensúlyt biztosít.

koztatják őket a vállalat működésének kedvezőtlen hatásairól). Frederick (1987), illetve Post és munkatársai (1996) megkülönböztetik a piaci és a nem piaci csoportokat. A piaci csoportok segíthetik a vállalatot gazdasági céljainak elérésében, míg a nem piaci csoportok általában a vállalat működésének pusztá haszonélvezői vagy elszenvedői.

Mindegyik csoportosítás tágitja a vállalatok kapcsolatairól alkotott korábbi elképzeléseket, és felhívja a figyelmet arra, hogy a vállalatoknak a kommunikáció új formáit kell megtanulniuk ahhoz, hogy kezelni tudják a csoportoktól érkező elvárásokat.²²

Freeman (1984) és öt követve Savage és munkatársai (1991) különféle magatartásokat ajánlanak a vállalatok számára, aszerint hogy milyen az érdekeltek együttműködési és versenyző hajlandósága. Amennyiben az érintett csoport erősen versenyző magatartást mutat, a védekező stratégia a kívánatos. Ha a csoport együttműködésre hajlandó, akkor a vállalatnak ezt érdemes kihasználnia és nyitni a csoport felé. Semleges magatartás esetén (egyaránt alacsony együttműködési és versenyző hajlandóság) a jelenlegi pozíció megtartása vezet célra. Ha az adott érdekcsoportnál mind a versenyzés, mind a kooperativitás magas lehet, akkor a szabályok változtatásával célszerű kikísérletezni, melyik stratégia jár a legjobb eredménnyel.

A stakeholder megközelítés egyik vitapontja, hogy különbözik-e a tulajdonosok és a többi érintett irányába mutató felelősség, és ha igen, melyiknek legyen elsőbbsége. Goodpaster (1991) álláspontja az, hogy ketté kell választani a stakeholder koncepció stratégiai értelmezését, mely szerint ez egy eszköz a vállalatok tulajdonosi értékének maximalizálásához, illetve a normatív koncepciót, amely a vállalatok érintettek iránti morális kötelezettségeit tartalmazza.²³

Értékalapú társadalmi vállalatmodellek

Az értékalapú vállalatmodellt az erkölcsi magatartás fontosságának felismerése különbözteti meg a stratégiai és az átmeneti modelltől (3. táblázat, D cella). A vállalat ebben a megvilágításban nem a profit reményében vagy

²² Freeman (1984) is ezt hangsúlyozza, amikor két dimenzióban – az érdek és a hatalom alapján – ábrázolja a vállalat érintettjeit. Véleménye szerint régebben az érdek és a hatalom egyes fajtái szorosan összefüggtek egymással, így a tulajdonosi érdekhez szavazati hatalom párosult, a gazdasági érdekhez gazdasági hatalom, a befolyásolási érdekhez pedig politikai hatalom. Mára ezek összekeveredtek, s a vállalatok nem tanulták meg az új kapcsolatok kezelését. (Freeman e gondolatai magyarul in. Kindler-Zsolnai [1993a].)

²³ Ezen az állásponton van Donaldson és Preston (1995) is, akik szétválasztják a stakeholder elmélet három megközelítését, a leíró, az instrumentális és a normatív felfogást. (Az instrumentális szint megfelel a Goodpaster által stratégiainak nevezett megközelítésnek.) A szerzőpáros azonban nem hívja fel a figyelmet arra, hogy az instrumentális és a normatív megközelítés között ellentét feszül.

annak alárendelve foglalkozik a társadalmi problémákkal, hanem azért, mert azt erkölcsi kötelességének tartja. Az etikai elvek alkalmazása során a társadalmi felelősség és a stakeholder koncepció összefonódik.

Frederick (1986) már az üzleti etika hatását mutatja, s azt hangsúlyozza, hogy az üzlet (business) hagyományos értékrendszere – amely a profiton, a gazdasági növekedésen, a technológiai hatékonyságon és a pénzügyi teljesítményen alapul – nem segíti a társadalmi célok elérését. Bowie (1991) és Freeman (1995) kiemelik azonban, hogy többféle etikai megközelítés létezik, és még nem alakult ki egységes szemlélet ebben a kérdéskörben. Megállapításukat alátámasztja, hogy a társadalmi felelősség és a stakeholder koncepció etikai alapú ártértékelésére több kísérlet is született.²⁴

Carroll 1993-as cikkében ártértékeli saját társadalmi felelősség-konceptióját, s hangsúlyozza, hogy a vállalati vezetőknek az etikai normáknak megfelelően kell cselekedniük, s az igazságosság alapelvét kell alkalmazniuk, valamint figyelembe kell venniük az érdekeltek jogait. Freeman és Liedtka (1991), illetve Wicks és munkatársai (1994) a vállalati működés alapelveként – a jogok és kötelességek etikájával ellentétben – a feminista irányzat által vallott törődés etikáját javasolják. A feminista irányzat fontosnak tartja a kapcsolatokat és az olyan női jegyek erősítését, mint a belcérző képesség, a tolerancia, az intuíció, a törődés, a kommunikációs képesség és az együttműködési hajlandóság, s párbeszédet ajánlanak a vállalat céljáról és feladatáról az érintett csoportokkal. Kiemelik továbbá az alkalmazottak érkeinek tiszteletben tartását és a róluk való gondoskodást.²⁵

Evan és Freeman (1988) a kantiánus és a következmény alapú megközelítést alkalmazzák a stakeholder modell alapjaiként. Kant nyomán azt hangsúlyozzák, hogy a vállalat érintettjeit tisztelni kell, és nem szabad őket eszközként felhasználni valamely cél elérése érdekében. Ha a működés mégis hatással van valamely érintettre, akkor be kell vonni az őt érintő dön-

²⁴ Freeman (1994, 1995) ide sorolja az ökológiai vállalatmodell is, ahol a Föld helyzetével való törődés a vállalati működés fő elve. Ezt a megközelítést nem a társadalmi alapú vállalatmodellek között szerepeltetjük, hanem a környezeti kérdésekkel foglalkozó modelleknel.

²⁵ Az üzleti etika újabb megközelítései közül nemcsak a feminista irányzat, hanem Amitai Etzioni (1988) személy a közösségben paradigmája, valamint az erényalapú etika (lásd Radácsi [1998a], [1998b]) is a kapcsolatokat, az egymásrautaltságot, a nagyobb közösséghez tartozás értékét és az ezáltal fejlődést hirdetik. Mindhárom irányzat tanulási, nevelési folyamatként fogja fel az ember erkölcsi kiteljesedését. A belső konfliktusokat – az önzés és az önzetlenség harcát, az egyéni célokért és a közösségért való cselekvés elmentmondásait – elfogadják kiindulópontnak, s az önzetlenség, illetve a közösségi érzés erősítését a kapcsolatokon keresztül, a közösség részeként képzelik el.

tésekbe. A következmény alapú etika alapján kiemelik a vállalat felelősséget a működése által okozott károkért.²⁶

Freeman (1995) egy másik írásában a vállalatok és az érintettek kapcsolatát szerződéses viszonyként értelmezi. Felvázolja a tisztességes szerződés alapelveit, melyek közül a következő három a legfontosabb: az összes érdekelt bevonása a döntésekbe, a szabályok közös meghatározása és a hosszú távú működés szemlélete. Freeman hangsúlyozza, hogy a szerződés megsértése esetén az érintetteknek joga van a vállalat ellen akciókat kezdeményezni.

A vállalat és a természeti környezet kapcsolatát tárgyaló szervezettelméleti megközelítések

A vállalat környezeti kérdéseivel foglalkozó szakirodalom még gyerekcipőben jár, hiszen az első stratégiai megközelítések a 90-es években jelentek meg, a rendszerszemléletű gondolatok csíráival pedig csak a 90-es évek második felétől kezdve találkozhatunk. Az általunk alkalmazott megkülönböztetés alapja ugyanaz, mint amit a társadalmi modelleknél láttunk: a stratégiai megközelítés a gazdasági érvényesülés elsődlegességét hirdeti, míg a rendszerszemléletű (ökológiailag felelős) megközelítés legkiforrottabb formája a természet önmagában való értékének elfogadására épül.²⁷ E két szélső modell között három átmeneti megközelítést is vizsgálunk, amelyek a vállalatok környezeti teljesítményét már a gazdasági érvényesülés nélkül mutatják, de még nem jutottak el a természet önmagában való értékének elfogadásáig. A modellek közül kettő átmenetet jelent az integrált modell felé, ezek ugyanis már a társadalmi oldalt is figyelembe veszik. Azért kerültek mégis ebbe a részbe, mert elsősorban környezeti kérdéseket vizsgálnak.

²⁶ Evan és Freeman (1988) így összeegyeztethetőnek tartják a kötelezettség alapú (kantiánus) és a következmény alapú etikát, sőt, ezen elvek együttes alkalmazását javasolják a vállalatok normák meghatározásánál. Más írások (például Swanson [1995]) e két megközelítés ellentmondásait hangsúlyozzák. A következményelvvet tartják a gazdasági logika lényegének, amely logika azt mondja ki, hogy az önérdeket kell követni, s ekkor a – hatékony erőforrás-eloszláshoz vezető – piac a lehető legtöbb ember számára a legjobb megoldást hozza létre.

²⁷ Erdemes megemlíteni, hogy a természeti környezettel foglalkozó szervezeti megközelítések másként is csoportosíthatók. Pataki György például zöldülési folyamatként értelmezi a vállalatok és a természeti környezet kapcsolatát doktori értekezésének tervezetében (Pataki [2000], a tanulási folyamatra koncentráva lásd [1999]). A szervezeti megközelítéseket három nagy kategóriában – a környezeti stratégia megválasztása, a szervezeti változás és a vállalatok gazdasági/társadalmi rendszerbe ágyazott zöldülése (intézményi változás) – tárgyalja. Bár a kategóriák némi átfedést mutatnak az általunk alkalmazott csoportokkal, különösen a környezeti stratégia megválasztásánál, a folyamatok hangsúlyozásával a szerző a megszokottól eltérően közelít a témához. Pataki írásaiban gazdasági szinten túlnyúló problémák bukkannak fel, s megjelenik az értékek fontossága.

A stratégiai környezeti vállalatmodell

A környezeti menedzsment irodalmának nagy része a stratégiai vállalatmodell kategóriába tartozik (3. táblázat, C' cella). Ezen elképzelések közös jellemzője az, hogy a környezeti problémákat „másodlagosnak” tekintik a piaci érvényesüléshez képest, s arra összpontosítanak, hogy a környezeti problémák kezelése hogyan hat a vállalati működésre. Ezt mutatja a környezeti menedzsment irodalmának két fő kérdése is: (1) Kifizetődik-e a vállalati környezetvédelem, azaz a vállalat környezetvédelmi stratégiája elősegíti-e a nyereségességet és a versenyképesség növelését? (2) Milyen környezetvédelmi stratégiát alkalmazzon a vállalat a működés környezetvédelmi kockázataitól és a környezetvédelemben rejlő piaci lehetőségektől függően?

Az első kérdés tekintetében kettészakad a környezeti menedzsmentet kutatók tábora. A kutatók egy része egyértelműen az együttes nyereséget hozó (win-win) kapcsolatot hirdeti, mely szerint a környezetvédelmi intézkedések kifizetődnek, sőt piaci előnyökkel járnak. Ezen irányzat legjelesebb képviselői Michael E. Porter és Claas van der Linde, akik a vállalati környezetvédelmet – költségcsökkentő volta miatt – minden vállalatnak ajánlják (Porter–van der Linde [1995a], [1995b]). Véleményük szerint az erőforrásokkal való gondosabb bánásmód és a szennyezések megelőzése mindenképpen előnyös a vállalat számára, hiszen ezek növelik a hatékonyságot, s így csökkentik a ráfordításokat. Florida (1996) azt hangsúlyozza, hogy a csővégi megoldásokhoz képest a termelési folyamatok modernizálása piaci lehetőségeket rejt magában. Reinhardt (1998) a környezetbarát termékek kifejlesztésében és azok megfelelő marketingjében látja a piaci érvényesülés lehetőségeit.

A kutatók másik csoportja a gazdasági és környezeti előnyökkel egyaránt járó megoldások általánosítását nem fogadja el, és azt vallja, hogy a legjobb környezeti hatással járó intézkedések nagy költségigényűek. Walley és Whitehead (1994) azt hangsúlyozzák, hogy a vállalatoknak csak kis része tud piaci előnyt kovácsolni a környezetvédelemből. Ennek egyik oka az, hogy csak a kezdeti lépések járnak relatíve nagy hatékonyság-növekedéssel és megtakarítással, s a már amúgy is viszonylag alacsony szennyezésű vállalatok környezeti teljesítményének további javítása magas költségigényű.

Ezen irányzathoz kapcsolódva számtalan kutató vizsgálta a környezeti teljesítmény és a pénzügyi teljesítmény közötti kapcsolatot (lásd Freedman–Jaggi [1982]; Shane–Spicer [1983]; Ullmann [1985]). A kutatások a társadalmi és a pénzügyi teljesítmény kapcsolatát vizsgáló kutatásokhoz hasonló módszertani problémákkal küzdenek, s eddig egyöntetű eredményt nem tudtak felmutatni.

Az egydimenziós megközelítésekhez képest árnyaltabb képet mutatnak a kétdimenziós stratégiák, amelyek már a környezeti kockázatok, illetve a

piaci lehetőségek összehasonlításával javasolnak a vállalatnak követendő magatartást. A legismertebb ezek közül Ulrich *Steger* (1993) kategorizálása (magyarul lásd Kerekes–Kindler [1997], 99. o.), aki a vállalati környezeti kockázat és a környezetvédelemben rejlő piaci lehetőségek alapján ajánlja négy stratégiáját: a defenzív, az indifferens, az offenzív és az innovatív stratégiát. A defenzív (más szóval védekező) stratégia abban az esetben ajánlatos, ha a vállalatnak nagyok a környezeti kockázatai, de kicsik a környezetvédelemmel kiaknázható piaci lehetőségei. Ilyen körülmények között a jogszabályok minimális betartása, a problémák elhallgatása az elvárható magatartás. Ha mind a kockázat, mind a piaci lehetőségek téra kicsi, a vállalatnak nincs sok tennivalója a környezetvédelem területén. Ezzel szemben a kis környezeti terheléssel és nagy piaci lehetőségekkel rendelkező vállalatoknál a környezetvédelmi imázs javítását lehet és érdemes kiemelni: csekély erőfeszítés mellett (hiszen a kockázatok kezelése valószínűleg nem jelent nagy anyagi terhet) a marketing-tevékenység, azaz a vállalat és a termék környezetbarát voltának erőteljes hangsúlyozása sikerre vezethet. Az innovatív stratégia azoknak a vállalatoknak ajánlható, amelyeknél a nagy környezeti kockázat nagy piaci lehetőséggel párosul. Ezekben az esetekben ugyan jelentős költségekkel járhat a környezeti terhelések csökkentése, ám ha ezt a vállalat elsőként teszi meg s a közönséggel való kapcsolatát megfelelően alakítja (public relations), akkor a piacon is vezető szerepre tehet szert. A vállalatok ezen csoportjánál a környezetvédelem megelőző volta, a természeti környezet szempontjainak figyelembe vétele a különféle döntési helyzetekben, valamint a technológiaváltás mind részei a vállalati stratégiának.

A természeti környezet szempontjából már itt megmutatkozik a modell legfőbb hátránya. Abban az esetben ugyanis, amikor a vállalat nagy környezeti kockázattal működik, a környezetvédelemben rejlő piaci lehetőségei viszont korlátozottak, a defenzív stratégiát ajánlja, amely extrém esetekben a minimumot képező jogszabályok be nem tartását is jelentheti. A stratégia kialakításánál tehát nem a káros környezeti hatások csökkentése az elsődleges szempont.

*A társadalmi értékek környezeti
vállalatmodellbe illesztését célzó kísérletek*

A stratégiai vállalatmodellről elmozdulást jelentenek azok a megközelítések, amelyek a társadalmi elvárások és értékrend részének tekintik a környezetvédelmet és, mintegy ehhez való alkalmazkodásként, a környezeti menedzsmentet. A megközelítések ezen csoportjához tartozik egyrészt a társadalmi elvárásra épülő társadalmi felelősség irodalma, amelynél a környezetvédelem egy téma a sok közül. (Korábban erről már volt szó, ezért erre most nem térünk ki.) Másrészt ide sorolhatók a vállalati környezetvédelemmel foglalkozó azon megközelítések, amelyeknél a társadalmi elvárások megha-

tározó szerepet töltenek be a vállalati magatartás megítélésében. A következőkben bemutatásra kerülő koncepciók – a társadalmi dimenzió megjelenítése és/vagy a stratégiai megközelítés feladása miatt – átmenetet képeznek az integrált modellek felé.

(a) *Társadalmi elvárásokon alapuló környezeti menedzsment megközelítések* (3. táblázat, C' és B cellák határa). A társadalmi elvárásokat tükrözik a környezetvédelmi stratégiák azon irányzatai, amelyek a stratégiák fejlődésének több fokozatát adják meg a defenzívától a semlegesen keresztül az offenzív magatartásig. Hunt és Auster (1990) öt fokozatot különböztet meg: a kezdő, a tűzoltó jellegű, az aggódó állampolgár, a pragmatista és az élenjáró magatartást; csakúgy mint Welford ([1996], magyarul Kerekes–Kindler [1997], 105. o.), akinél a vállalat ellenállhat, betarthatja a szabályt, alkalmazkodhat, kézben tarthatja a hatásokat és megelőzhet, valamint felülmúlhatja az elvárásokat. Mindkét szerzőnél – a fokozatok fenti sorrendjében – a környezetvédelem egyre fontosabb elemévé válik a vállalati stratégiának: először a vállalat megpróbál kibújni a környezetvédelmi szabályok alól, majd azokat ugyan betartja, de nem tesz ennél többet; a következő szinten már egyre több önkéntes intézkedést hoz, míg végül a vállalati kultúra része lesz a környezetvédelem és minden döntésbe beépülnek szempontjai. A vállalati magatartást tehát a társadalmi elvárások szempontjából értelmezik; ez adja a kategóriák alapjait, amelyhez képest leírhatók az egyes szintek jellemzői. Ez az irányzat nem ad meg szituációkat vagy külső, belső körülményeket arra vonatkozóan, mi orientálhatná a vállalatokat a stratégia kiválasztásában. Természetesnek tartják, hogy a magasabb fokozat minden helyzetben kívánatosabb stratégia, s a vállalatoknak csak „meg kell érniük” ahhoz, hogy a fejlettebb szintre léphessenek.

A szituációktól függő stratégiák meghatározásában is találunk olyan megközelítéseket, amelyek nem a piaci érvényesülésre helyezik a hangsúlyt, hanem a környezeti és társadalmi elemeket is tartalmazó kockázatokra.

Kerekes és szerzőtársai (1995) a vállalati környezeti kockázatokat két csoportra bontják. Az egyik csoportba azok a kockázatok sorolhatók, amelyekre a vállalatnak befolyása van, s szervezéssel, illetve a vállalati menedzsment erőfeszítéseivel csökkenthetők. Ez az *endogén kockázat*, amely a felhasznált anyagok és technológiák, illetve az alkalmazottak felkészültsége alapján minősíthető alacsonynak vagy magasnak. A kockázat másik típusa az *exogén kockázat*, amely külső veszélyforrásokat, illetve olyan bizonytalan környezeti elemeket jelent, melyekre a vállalatnak minimális ráhatása van. Ebbe a kategóriába tartozik többek között a vállalat földrajzi elhelyezkedése, a környezet ökológiai jellemzői, az infrastruktúra, a környező lakosság iskolázottsági szintje, környezeti attitűdje, sőt még a politikai helyzet is. A szerzők e két dimenzió alapján megadják, milyen szinten szükséges környe-

zétvédelemmel foglalkozni az egyes helyzetekben. A környezetvédelemnek ott van a legnagyobb stratégiai szerepe, ahol mindkét kockázat szintje magas. Az exogén kockázatban már megjelennek a kulturális-társadalmi tényezők is, ezért ez a modell elmozdulás a társadalmi elvárásokat is kezelő megközelítések felé.

Csutora (1998, 1999) *alkalmazkodási tartományával* arra mutat rá, hogy egy vállalattól elvárható „környezetvédelmi válasz” nagyan függ a vállalati működés környezeti kockázataitól. A környezeti kockázatok a Kerekes és társai (1995) által meghatározott kategóriákra épülnek. A válaszok egyik fontos összetevője a technológiához, illetve a termeléshez kapcsolódó intézkedéseket tartalmazza, míg a másik összetevőt a környezeti menedzsmentrendszer (kontroll) kiépítettsége jelenti. A szerző szerint meghatározható egy tartomány, amely különböző kockázatok mellett mutatja az elvárható vállalati reakció szintjét. A társadalom környezeti érzékenységtől függ a tartomány elhelyezkedése, amely – többek között – a szigorodó szabályozás és az érdekelt csoport nyomása alapján becsülhető. Ebben a modellben a korábban bemutatott stratégiák átértékelődnek, és sokkal jobban mutatják a társadalmi elvárásokhoz viszonyított magatartást. A modell egy újabb lépést jelent a társadalmi rendszert is figyelembe vevő megközelítések felé.

(b) *A környezeti problémák súlyosságát hangsúlyozó megközelítések* (3. táblázat, C és F cellák határa). Ezen modellekben a kutatók már túllépnek a szűk gazdasági szemléleten, de a modell vagy a stratégia felvázolásánál nem a társadalmi elvárásokat, hanem az ökológiai problémák súlyosságát tartják szem előtt. A tevékenység erkölcsi alapja azonban még itt sem tisztázott. Ez utóbbi hiányosság következménye, hogy bár e modellekben már határozott elmozdulás látható egy másfajta környezeti vállalatmodell felé, a célok és az érvek még mindig sokfélék. Érdemes még egy kiegészítést tenni: ezek az elképzelések a 90-es évek termékei, tehát sokkal újabbak, mint a társadalmi oldal hasonló modelljei, kiforratlanságuk talán ezzel is magyarázható.

Az átmenetre jó példa Stuart Hart (1995) *természeti erőforrás-alapú vállalatmodellje*. A szerző hangsúlyozza, hogy a menedzsmentelmélet eddig elhanyagolta a természeti környezetből fakadó korlátokat. Felhívja a figyelmet a globális környezeti problémák súlyosságára, kiemelve a túlnépesedést, a fogyasztás magas szintjét, a természeti értékek pusztulását és a szennyezések kiterjedését. Megállapítása szerint paradigmaváltás szükséges az üzleti világban, mert a jelenlegi gazdasági tevékenységek ökológiai szempontból nem tarthatók fenn. Gondolati kiindulópontja szerint a vállalati stratégia és a versenyképesség azon fog múlni az elkövetkező években, hogy a vállalat mennyire képes környezetileg fenntartható gazdasági tevékenységet megvalósítani.

A szerző három, egymással összefonódó, s szerinte egymásra épülő stratégiát mutat be: a szennyezésmegelőzést (pollution prevention), a termék gondnokságot (product stewardship) és a fenntartható fejlődést (sustainable development). A *szennyezésmegelőzés* során a vállalat csökkenti a káros kibocsátásokat és a hulladék termelődését. Ezt különböző módokon érheti el: a felhasznált nyersanyagot mással helyettesíti, visszaforgatja, a termelési folyamatot fejleszti, illetve jobban felügyeli az egyes termelési fázisokat (better housekeeping). Mindenképp túllép a cső végi (end of pipe) megoldásokon, ahol a *már létrejött* szennyezőanyag környezetre káros kibocsátásának megakadályozása a cél. A *termék gondnokság* új szemlélet, mely többet jelent a termelési folyamat környezeti hatásainak csökkentésénél, mert a termék egész életciklusában vizsgálja és próbálja visszafogni a terhelést, a piac más szereplőit is bevonva. E megközelítés egyik eszköze a környezeti célú tervezés (design for the environment), amely már a termék tervezésénél környezetvédelmi szempontokat helyez előtérbe. A *fenntartható fejlődés* vállalati stratégiája a szerző értelmezésében azt jelenti, hogy fel kell ismerni a kapcsolatot a fejlett országok anyagi fogyasztása és a fejlődő országok környezeti állapotának romlása között. A vállalatoknak úgy kell új piacokat kiépíteniük a fejlődő országokban, hogy gazdasági tevékenységük kiterjesztése ne növelje ezekben az országokban a környezeti terhelést. Az újfajta hozzáállás megkívánja, hogy a vállalatok hosszú távon megtérülő és környezetbarát befektetéseket hajtsanak végre a fejlődő országokban.

A versenyelőny hangsúlyozása miatt Hart megközelítése még erősen kötődik a stratégiai modellhez, még ha a környezeti menedzsment fejlett eszközeit tárgyalja is. A fenntartható fejlődés stratégiája azonban már nehezen hozható összefüggésbe a piaci előnyökkel, és ennek tárgyalásánál Hart is inkább a morális kötelezettséget hangsúlyozza. Ez utóbbi jellemzője miatt a megközelítés átmenetet jelent a felelős viselkedés felé.

Egy 1997-es tanulmányában Hart saját korábbi elméletét fejleszti tovább árnyaltabb elemzés formájában. A globális környezeti problémákat már aszerint osztályozza, hogy azok milyen gazdasági fejlettségű országokban jelentkeznek. Az emberi tevékenység természeti rendszerre gyakorolt nyomását az előző cikkben is már említett három kategóriába sorolja: túlnépesedés, túlzott fogyasztás és szennyező technológiák. Noha e háromból – véleménye szerint – csak a technológiák alkalmazása kapcsolható tisztán a vállalati tevékenységhez, Hart úgy tartja, az üzleti világnak már részt kellene vállalnia a másik két társadalmi alapú probléma megoldásában is. Megfogalmazza a fenntarthatósági portfóliót, amely az előző cikkében ismertetett stratégiákat tartalmazza egy kiegészítéssel. Bevezeti a tisztább technológia stratégiáját, mely nem más, mint a jövő környezetbarát technológiáiba történő befektetés. A 4. táblázat e stratégiákat rendszerezi egyrészt aszerint,

hogy a tevékenység már most is jellemző vagy inkább a jövőben várható széles körű elterjedése, másrészt aszcint, hogy közvetlenül a vállalat termelő technológiájából származó környezeti hatás kezelése vagy inkább a termelésen kívüli negatív hatások elkerülése a cél. Az előző (1995-ös) cikkben kiemelt versenylőnyről a hangsúly a felelősségre terelődik át, amellyel a szerző további lépést tesz az etikai modell felé.

<i>Holnap</i>	Beruházás a tisztább technológiába (a szennyezés csökkentésének lehetősége új technológia alkalmazásával)	Fenntarthatósági vízió (társadalmi és környezeti problémák megoldása)
<i>Ma</i>	Szennyezésmegelőzés (hulladékcsökkentés a forrásnál és ezzel költségsökkentés)	Termékgondnokság (felelősség a termék teljes életciklusán)
	<i>Termelés-orientált gondolkodás</i>	<i>Termelést meghaladó gondolkodás</i>

4. táblázat *A fenntarthatósági portfólió* (Hart [1997], 74. o. átalakítása)

Paul Shrivastava (1995a) arra hívja fel a figyelmet, hogy a szervezetelméleti irodalom (a társadalmi felelősség irodalmának kivételével, amely csak érinti) nem foglalkozik ökológiai kérdésekkel, a menedzsment irodalom pedig inkább vizsgálja azt, hogy a környezet hogyan befolyásolja a vállalati működést, mint azt, hogy a vállalati működés milyen hatással van a környezetre. A szerző a szervezetekkel foglalkozó irodalom négy hiányosságát emeli ki. (1) Figyelmen kívül hagyják a szervezetek által okozott környezeti problémákat. (2) Elfogadják a fogyasztói társadalom ideáját. (3) Csak a pénzügyi kockázatra figyelnek, az ember és az ökoszisztémák számára megjelenő környezeti kockázatokra viszont nem. (4) Antropocentrikus megközelítést alkalmaznak, vagyis elfogadják, hogy a társadalmi intézmények központi célja az emberi jólét elősegítése, s a természetet csak erőforrásnak tekintik.

A szerző véleménye szerint a szervezetelméletnek a környezeti problémákat nem mellékesen (mintegy externáliaként), hanem a vállalatvezetés fő problémájaként kellene kezelnie. A fent megjelölt problémák kiküszöbölésére az ökológiai szempontból kívánatos vállalat két koncepcióját adja meg: az ipari ökoszisztémákat, illetve az ökoközpontú menedzsmentet. Az *ipari ökoszisztéma* a szervezetek egy újfajta kapcsolatrendszere, amelyben a vállalatok egymás hulladékának és melléktermékeinek felhasználásával csökkentik a természeti erőforrások felhasználását és környezeti terhelésüket. A szerző szerint a kis, regionális kezdeményezések a legsikeresebbek, mivel ezek tudják a helyi erőforrásokat, energiát, piacot és hulladék-ártalmatlansági lehetőségeket a legjobban kihasználni. A modell gyakorlati megvalósu-

lásaként bemutatja a dániai Kalundborg példáját, azt illusztrálva, hogy a vállalatok céljai, stratégiája és költségstruktúrája teljesen megváltozik, ha azok egy ilyen rendszer elemeként működnek.

Az *ökoközpontú menedzsment* – Shrivastava olvasatában – azon szervezeti elemekre összpontosítja figyelmét, amelyek a természetre hatással vannak. Figyel a bemenő anyagokra és energiára (inputokra), a termelési folyamatokra és a kimenetekre (outputokra). Az ilyen menedzsment az inputok felhasználását csökkenti, előnyben részesíti a megújuló erőforrásokat és meghosszabbítja a termék élettartamát. A termelési folyamatok hatékonyságának növelésével csökkenti a környezeti terhelést. Csökkenti a termékek életciklusa során felmerülő költségeket is. A szerző egy új paradigmát is javasol, ahol a vállalati működés fő célja a fenntartható gazdasági fejlődés²⁸ és az érdekeltek életminőségének javítása. Ezt a szervezeti modellt, amelynek már vannak társadalmi elemei is, nem fejt ki részletesen. Az itt megjelenő elemeket az integrált modellben használjuk fel (lásd később).

Shrivastava (1995b) azt vizsgálja, milyen szerepet játszhatnak a vállalatok az ökológiailag fenntartható fejlődés előmozdítása érdekében. Négy mechanizmust ír le, amelyekkel a vállalatok hozzájárulhatnak az ökológiai értelemben vett fenntarthatósághoz: a teljes körű környezeti minőségmenedzsmentet (total quality environmental management),²⁹ az ökológiailag fenntartható versenyző stratégiákat, a környezetbarát technológiatranszfert, illetve a túlnépesedés problémájának megoldásához való hozzájárulást. A szerző a szervezetet úgy tekinti, mint ami működésével – inputok felhasználásával, termelési folyamatával (erőforrások átalakítása) és outputjaival – hatást gyakorol a természeti környezetre. Véleménye szerint a vállalat akkor lesz fenntartható, ha ezekre odafigyel és mindhárom fázisban csökkenti környezeti hatásait.

A *teljes körű környezeti minőségmenedzsment* legfőbb eszköze az életciklus-elemzés, amely a vállalat felelőségének határait kitolja, s vizsgálat tárgyává teszi a termékfejlesztést, a termelést, a termékhasználatot és a hulladékok végső elhelyezését. A szerző az *ökológiailag fenntartható versenyző stratégiák* tekintetében Porter (1980) felosztását követve költségcsökkentő, diverzifikáló és piaci rést kihasználó stratégiákat különböztet meg. Shrivastava modelljének ez az eleme visszatérés a stratégiai modellhez. A *technológiatranszferrel* a fejlett országok vállalatait erőteljesebb szerepvállalásra ösztönzi a fejlődő országok ökológiailag harmonikus fejlődésének elősegítése terén. Véleménye szerint a fejlődő országoknak nincs elég tőké-

²⁸ Ez Shrivastava értelmezésében (1) az alapanyagok és a nem megújuló erőforrások felhasználásának minimalizálását, (2) a káros kibocsátások és a balesetek elkerülését és (3) a termékek és a szolgáltatások életciklus-költségeinek minimalizálását jelenti.

²⁹ Ez gyakorlatilag azonos a szélesebb körben használt Környezetközpontú Irányítási Rendszer (KIR) fogalmával.

jük a környezetbarát technológiák megvásárlására, azonban sok természeti kincsel rendelkeznek, aminek a jelentőségét a fejlett országok már felismerték. Ezen értékek megőrzése fejében a fejlett országok vállalatai környezetbarát technológiákat telepíthetnének a fejlődő országokba. A negyedik stratégia a vállalatokat a népesség környezeti hatásainak csökkentésére szólítja fel. A fejlődő országokban a születésszabályozó eszközök elterjesztésével, családtervezési tanácsadással, a fejlett országokban a fogyasztás csökkentésének elősegítésével járulhatnak hozzá a folyamatok átalakításához. Shrivastava azonban nem ad választ arra a kérdésre, milyen módon és eszközökkel ösztönözhető a vállalatok a leírt stratégiák megvalósítására.

A fent leírt megközelítésekben már felismerik a környezeti problémák súlyosságát és ehhez mérik a vállalati környezeti stratégiákat. A környezeti menedzsment eszközök közül csak az előremutatóakat veszik számításba, s kiemelik a túlzott fogyasztás és a fejlődő országok problematikáját is, ami a stratégiai irodalomra egyáltalán nem volt jellemző. A vállalati célok azonban nem tisztáztak, s a környezeti menedzsment erkölcsi alapjai is homályban maradnak.

(c) *Társadalmi alapú etika alkalmazása környezeti kérdésekben* (3. táblázat, C' és I' cellák határa emberközpontú etika alkalmazásával). A vállalatok környezeti kérdéseivel foglalkozó szakirodalom harmadik átmeneti vonulata a társadalmi modellek etikai alapjait követi, s a természeti környezetet az emberek számára nyújtott hasznosság alapján értékeli.

Hoffman (1991) szerint a környezeti kérdések etikai megfontolásainál többféle megközelítés lehetséges. A minimalista elv a környezeti károk megelőzését, illetve elhárítását jelöli meg a felelősség alapjaként. Ez azonban általában az embereknek okozott károkat jelenti, tehát emberközpontú felfogás. Az emberközpontú felfogás szerint csak az embereknek vannak jogaik, illetve ők rendelkeznek morális ranggal.

Purser és szerzőtársai (1995) is megkülönböztetik az emberközpontú (antropocentric) etikát az öközpontú (ecocentric) etikától. Véleményük szerint az *emberközpontú etika* kiterjesztése a természeti környezetre azt jelenti, hogy az ember rendel értéket a természethez, illetve annak egyes elemeihez. Ebben az esetben még mindig ott tartunk, hogy a természethez való viszonyunkat hasznossági kategóriákban mérjük. Az *öközpontú etikában* a természet értéke az ember számára közvetlenül és közvetetten nyújtott haszontól független.

Frederick és Hoffman (1995) a környezeti problémák kezelésének és etikának az összekapcsolására tesznek kísérletet. Hat kritériumot adnak meg a környezeti kockázatok elfogadható kezeléséhez, hét kritériumot pedig az etikailag felelős döntéshez javasolnak. Eszerint a *környezeti kockázatok kezelésének kritériumai* akkor teljesülnek, ha az eljárás (1) politikailag meg-

valósítható, (2) gazdaságos, (3) jogilag védhető, (4) technikailag kivitelezhető, (5) környezeti szempontból elfogadható és (6) etikai szempontból elfogadható. *Etikai szempontból* elfogadható egy döntés, ha az (1) nem jelent veszélyt az emberi életre és egészségre, (2) méltányosan osztja meg a hasznokat és a terheket, (3) nem sérti az emberi jogokat és védhető morális kötelezettségeket jelent, (4) minden érintett érdekeit figyelembe veszi, (5) a váratlan vagy a túl nagy károkat kompenzálja, (6) az érintettek által elfogadható és (7) az embereket semmilyen cél érdekében nem tekinti eszköznek.

Véleményük szerint e két kritériumcsoport összehangolása a feladat, amit a vállalatvezetők nehezen fogadnak el, mert bonyolultabbá teszi a döntéshozatalt és sok szempontból rontja a hatékonyságot. Ez a megközelítés is az ember szempontjából állít fel etikai elveket, és nem vizsgálja a természet önértékét.

Az értékalapú ökológiai vállalatmodell

Már a 90-es évek elején több szerző kiemelte a környezeti etika fontosságát, megkülönböztetve azt az emberi alapú (humán) etikától. Az etika naturalisztikus felfogásában kiemelt szerepet kap a természeti környezet önmagáért való tisztelete (Buchholz [1991]; Hoffin [1991]). Az értékalapú ökológiai vállalatmodell erre a megközelítésre épít (3. táblázat, *F* cella).

A Purser és szerzőtársai (1995) által megalkotott ökoközpontú felelőség-koncepció (ecocentric responsibility) az ökoszisztémák egészségének fenntartását, megőrzését és helyreállítását tűzi ki fő célul. Egy jól működő, egészséges ökoszisztéma véleményük szerint stabil és önfenntartó. Hangsúlyozzák az ökoszisztémák emberi érdekektől függetlenül létező, önmagukban való (intrinsic) értékét. Felismerik, hogy az ökoszisztémáknak – a sokféle faj és biológiai szervezet fenntartásával – tulajdonképpen életet támogató (life support) szerepük van, az emberek erkölcsi felelősségét az ökoszisztémák fenntartásában látják. Ezen megfontolások alapján az ökoközpontú vállalatvezetésnek meg kell kérdőjeleznie a folytonos növekedés szükségességét és a technológiai optimizmust, mely szerint a környezeti problémákat a technológiai fejlődés mindig megoldja. A szerzők a környezeti menedzsmentet és az ökoközpontú menedzsmentet összehasonlítva úgy találják, hogy a környezeti menedzsment antropocentrikus szemléletét fel kell váltani egy természeti környezetért felelősséget érző etikai szemlélettel. A személyes szabadság – véleményük szerint – addig terjed, ameddig az nem veszélyezteti az ökoszisztémák életet támogató tevékenységét. Felfogásukban ugyanis az emberek is a természetes ökoszisztémák részei. Az elméleti kifejtésben eljutnak a társadalmi, a kulturális és a természeti értékek harmóniájáig is, de ez már az integrált szemlélet része. Ez is előrevetíti azt, hogy a vállalat és a természeti rendszer kapcsolatából kiinduló gondolatme-

netnek is el kell jutnia a társadalmi értékekig és rendszerig, azt a válaszokból nem lehet kihagyni.

Starik (1995) a stakeholder koncepció kiterjesztését és a természeti környezet érintett csoportként való megjelenítését javasolja. Hangsúlyozza, hogy a stakeholder megközelítés etikai alapjait az ökológiai etikával lehetne kibővíteni, amely a természeti erőforrásokkal való bölcs bánásmódot hirdeti, és az embereket arra kötelezi, tartsák tiszteletben a természet adományait és határait. A környezeti etikának ez az ága túllép az emberközpontú megközelítésen és a természeti környezet minden elemét nagyra értékeli, nemcsak azokat, amelyeket az emberek hasznosnak tartanak.

Összefoglalás: A társadalmi és a környezeti elemeket integráló vállalatmodell

A bemutatott elméleti megközelítések alapján először a rendszerszemléletű társadalmi és a rendszerszemléletű ökológiai vállalatmodellek tapasztalatait összegezzük, majd felvázoljuk az általunk ideálisnak tartott integrált vállalatmodell jellemzőit.

A *társadalmi szempontból* felelősen viselkedő vállalat figyelemmel kíséri a társadalmi folyamatokat, és összegezzeti a társadalmi és a gazdasági értékeket a vállalati működés során. Tiszteletben tartja a vállalat által érintett csoportok érdekeit, és azokat döntéseibe építi. Teszi mindezt azért, mert az érintetteket önmagukban is értékesnek tartja, és érdekeiket, vallott értékeiket legitimnek fogadja el. Több kutató is kiemeli, hogy az emberi értékek fontossá válása teljesen átfornálja a vállalat képét (vö. Shrivastava [1995a]; Purser et al. [1995]). A vállalaton belül előtérbe kerülnek a kevésbé hierarchizált struktúrák, a részvételen alapuló döntéshozatal és az ember kiteljesedését szolgáló munka.³⁰ A munkahelyi kapcsolatokban a versenyszellem és a racionális gondolkodás mellett olyan tulajdonságok is teret nyernek, mint az empátia, a törődés és az együttműködési hajlandóság. A szervezet és társadalmi környezete közötti kapcsolat szintén fontossá válik, s különösen fontos, hogy a vállalat a működése által érintett helyi közösség része. A termékek az ember valódi szükségleteit elégítik ki, s nem mesterségesen kialakított igényeket.

Az *ökológiai szempontból* felelős vállalat a természeti környezetet, az ökoszisztémákat és az élőlényeket önmagukban értékesnek fogadja el, azaz létezésüket, egészségüket attól függetlenül tartja fontosnak, hogy szárna-

³⁰ A munka hármaskörű funkciója Ernst F. Schumacher értelmezésében: (1) alkalmat ad az embernek arra, hogy képességeit használja és fejlessze; (2) képessé teszi őt önzésének legyőzésére, amikor más emberekkel együtt egy közös feladat megvalósításán fáradozik; (3) létrehozza az élethez szükséges javakat és szolgáltatásokat (Schumacher [1980], magyarul [1991], 55. o.).

zik-e ebből közvetlen haszon vagy sem. A vállalat ezt figyelembe véve szervezi termelési folyamatait és követi nyomon környezeti hatásait. A környezeti hatások vizsgálata tehát túlmutat a hagyományos input/output elemzésen, és kiterjed a hatásláncok figyelemmel kísérésére, a környezeti állapot, az egészségügyi hatások és az ökológiai hatások értékelésére helyi, regionális és globális szinten egyaránt. A vállalat a termelési folyamatok mellett a termék teljes életciklusának környezeti hatásait elemzi és csökkenti, s együttműködik az életciklus egyes szakaszait befolyásolni képes szereplőkkel. A hatások összetettsége miatt fontos, hogy a vállalat a környezeti ügyek kapcsán is figyelembe vegye a piaci partnereket, a hatóságokat, az önkormányzatokat és a társadalmi szervezeteket.

<i>Szempont</i>	<i>Jellemző</i>
<i>Cél</i>	A gazdasági, a társadalmi és az ökológiai célok összehangolása, harmonikus kapcsolat a természettel és az érintettekkel.
<i>Értékek</i>	Ökológiai és társadalmi értékek a gazdasági érték mellett, az ember és a természet önmagában is értékes.
<i>Természethez való viszony</i>	A természet belső értékét elfogadja, a terhelésnél figyelembe veszi megújuló képességét.
<i>Érintettekkel való kapcsolat</i>	Az érintettek belső értékét elfogadja, párbeszédet folytat velük.
<i>Kapcsolat a helyi közösséggel</i>	Kiemelkedő jelentőségű a helyi közösséghez tartozás, a közösségért munkálkodás.
<i>Alkalmazottakhoz való viszony</i>	Értelmes munka, amely elősegíti az alkalmazott fejlődését; fontos a méltányosság, a munkahelyi biztonság.
<i>Piaci partnerekkel való kapcsolat</i>	Kapcsolatok kiépítése a termék életciklusán keresztül a piaci szereplőkkel a káros hatások csökkentése érdekében.
<i>Értékelendő emberi tulajdonságok a döntéshozatal során</i>	A megértés, a törődés és az együttműködés legalább olyan fontos, mint a racionális gondolkodás és a versenyszellem.
<i>Termék</i>	Valós szükségletek kielégítését szolgálja, a vállalat vállalja a termékfelelősséget a teljes életcikluson keresztül.
<i>Beszámolási felelősség</i>	Érintetteknek és a széles nyilvánosságnak.
<i>A termelés környezeti hatásainak kezelése</i>	! Hatásláncokat vizsgál, vagyis nemcsak inputot/outputot, hanem a környezeti állapot változását és az egészségügyi és ökológiai hatásokat is helyi, regionális és globális szinten.

5. táblázat *A társadalmi és a környezeti elemeket integráló vállalatmodell jellemzői*³¹

³¹ A táblázat összeállításánál felhasználtuk Shrivastava (1995b), Purser et al. (1995), Jennings és Zandbergen (1995) gondolatait.

Összegzésképpen megállapítható, hogy az értékalapú társadalmi vállalatmodell jelentős előrelépést jelent a stratégiai megközelítésekhez képest, ám a természeti környezet korlátai nem jelennek meg kellő hangsúllyal, ezért az elmélet ilyen szempontból hiányos. A társadalmi szintet figyelmen kívül hagyó értékalapú ökológiai vállalatmodell – amennyiben túllép a stratégiai gondolkodáson – szintén előrelépés, de nem tekinthető előremutatónak az a törekvés, amely az emberi szükségletek és értékítéletek modellből való minél teljesebb kikapcsolására irányul. A fenti nehézségekre megoldást nyújtó *integrált modell*ben a vállalati működés fő célja az emberi életminőség javítása, ez azonban az ökoszisztémák terhelhetőségének figyelembevételével történik. A rendszerszemlélet itt úgy valósul meg, hogy mind az ember, mind a természet belső értéke hangsúlyos szerepet kap, s nem hasznosságuk alapján ítélik meg őket (3. táblázat, *I* cella). A társadalmi értékek mellett kiemelt figyelmet kap az ökológiai rendszer egészsége, mert az a gazdasági és a társadalmi rendszer alapját képezi. Az 5. táblázat az integrált megközelítés jellemzőit foglalja össze.

Az integrált koncepció etikája az emberi és a természeti értékeket egyesíti, és az élet tiszteletét hirdeti.³² Megvalósulásáról akkor beszélhetünk, ha az emberek (és ezen keresztül a vállalatok) mind a társadalmi, mind az ökológiai értékekkel azonosultak, s belsővé tették azokat.³³ Mivel a felelős viselkedés elkötelezettséget takar és nem külső kényszer hatására jön létre, ezért elfogadása sok időt és társadalmi-kulturális változást igényel. A folyamat megindításában nagy szerepe lehet a tudományos és a társadalmi párbeszédnek. A tudományos párbeszédben a gazdaságot és a szervezetet kutatók, valamint más társadalomtudományok és természettudományok képviselői, míg a társadalmi párbeszédben a vállalati szakemberek és az érintett csoportok folyamatosan formálhatják egymás véleményét, hozzáállását és nézeteit, így jutva közelebb a fent megfogalmazott elvek elfogadásához (vö. Söderbaum [1999]). Az elkövetkezendő időszak másik nagy feladata, hogy a gazdaság, a természet és a társadalom kölcsönhatásait jobban megértsük, és ebben a bonyolult, globalizált világban újra megtaláljuk a vállalatok helyét és szerepét.

³² Baranyi (1999) és Pataki–Radácsi (2000) például ezt a megközelítést alkalmazza.

³³ E ponton felmerülhet a kérdés, hogy vajon feszül-e ellentét a társadalmi és az ökológiai értékek között, azaz érvényesíthetők-e ezek egyszerre. Sokan nemleges választ adnak az utóbbi kérdésre, ami az integrált modell működőképességét alapjaiban kezdi ki. Nézetünk szerint azonban az emberi lét valódi értelmére épített társadalmi értékek összhangban állnak az ökológiai értékekkel – azaz a léte értelmére ébredt ember nem fenyegeti természeti környezetét (vö. Kocsis [1999a]).

HIVATKOZÁSOK

- Ackerman, R. W. – Bauer, R. A. [1976]: *Corporate Social Responsiveness*; Reston, Virginia, Reston Publishing
- Aupperle, K. E. – Carroll, A. B. – Hatfield, J. D. [1985]: *An Empirical Examination of the Relationship between Corporate Social Responsibility and Profitability*; *Academy of Management Journal* 28 (2), 446–463. o.
- Baranyi Á. [1999]: *Erkölcsei és gazdasági megfontolások a vállalati környezetvédelemben*; Kovász, tavasz–nyár, 50–68. o.
- Berkes, F. – Folke, C. [1992]: *Commentary: A Systems Perspective on the Interrelations between Natural, Human-made and Cultural Capital*; *Ecological Economics* 5, 1–8. o.
- Boda Zs. [1997]: *A vállalat társadalmi felelőssége*; in: Boda Zs. – Radácsi L. (szerk.): *Vállalati etika*; BKE Vezetőképző Intézet, Budapest, 10–25. o.
- Boda Zs. – Radácsi L. (szerk.) [1997]: *Vállalati etika*; BKE Vezetőképző Intézet, Budapest
- Bowen, H. R. [1953]: *Social Responsibility of the Businessman*; New York, Harper and Row
- Bowie, N. [1991]: *New Directions in Corporate Social Responsibility*; *Business Horizons*, július–augusztus, 56–65. o.
- Brenner, S. N. [1995]: *Stakeholder Theory of the Firm, Its Consistencies with Current Management Techniques*; in: Nasi, J. (szerk.) [1995]: *Understanding Stakeholder Thinking*; LRS publ. Helsinki, Finland, 75–95. o.
- Buchholz, R. A. [1991]: *Corporate Responsibility and the Good Society: from Economics to Ecology*; *Business Horizons*, július–augusztus, 19–31. o.
- Carroll, A. B. [1979]: *A Three Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance*; *Academy of Management Review* 4., 479–505. o.
- Carroll, A. B. [1987]: *In Search of the Moral Manager*; *Business Horizons*, március–április, 7–15. o.
- Carroll, A. B. [1989]: *Business and Society: Ethics and Stakeholder Management*; Cincinnati, South-Western
- Carroll, A. B. [1991]: *The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders*; *Business Horizons*, július–augusztus, 39–48. o.

- Carroll, A. B. [1993]: *Business and Society: Ethics and Stakeholder Management*; Cincinnati, South-Western
- Chamberlain, N. W. [1973]: *The Limits of Corporate Responsibility*; New York, Basic Books
- Chikán A. (szerk.) [1997]: *Vállalatgazdaságtan*; Aula, Budapest
- Clarkson, M. B. E. [1988]: *Corporate Social Performance in Canada, 1976-1986*; in: Preston, L. E. (szerk.): *Research in Corporate Social Performance and Policy*; Vol. 10, Greenwich CT. JAI Press, 241–265. o.
- Clarkson, M. B. E. [1994]: *A Risk Based Model of Stakeholder Theory*; Proceedings of the Second Toronto Conference on Stakeholder Theory, Toronto, Centre for Corporate Social Performance and Ethics, University of Toronto
- Clarkson, M. B. E. [1995]: *A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance*; *Academy of Management Review*, Vol. 20. No.1., 92–117. o.
- Cleveland, C. J. [1997]: *Biophysical Economics: From Physiocracy to Ecological Economics and Industrial Ecology*; Department of Geography and Center for Energy and Environmental Studies, Boston University
- Colby, M. E. [1991]: *Environmental Management in Development: The Evolution of Paradigms*; *Ecological Economics* 3, 193–213. o.
- Costanza, R. (szerk.) [1991]: *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*; Columbia University Press, New York
- Cropper, M. L. – Oates, W. E. [1992]: *Environmental Economics: A Survey*; *Journal of Economic Literature* 30, június, 675–740. o.
- Csutora M. [1998]: *Az alkalmazkodás környezetvédelmi stratégiája – a hiányzó láncszem a vállalati környezeti stratégiák értelmezéséhez*; doktori disszertáció, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
- Csutora M. [1999]: *Mérhető-e a vállalati környezetvédelmi teljesítmény?*; *Gazdaság-Vállalkozás-Vezetés, Műhelytanulmányok*, 1. szám, 68–80. o.
- Davis, K. [1973]: *The Case for and against Business Assumption of Social Responsibility*; *Academy of Management Journal* 16, 312–322. o.
- Davis, K. – Blomstrom, R. L. [1975]: *Business and Society: Environment and Responsibility*; McGraw-Hill Book Company, New York
- Donaldson, T. [1982]: *Corporation and Morality*; Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey

- Donaldson, T. – Preston, L. E. [1995]: *The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence and Implications*; Academy of Management Review, Vol. 20. No.1., 65–91. o.
- Etzioni, A. [1988]: *The Moral Dimension: Toward a New Economics*; New York, Free Press
- Etzioni, A. [1992]: *The I and We paradigm*; in: Ekins, P. – Max Neef, M. (szerk.): *Real-Life Economics*; Routledge, London, New York, 48–53. o., magyarul: *A „személy a közösségben” paradigma*; in: Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*; Keraban, Budapest, 1993, 57–64. o.
- Evan, W. M. – Freeman, R. E. [1988]: *A Stakeholder Theory of the Modern Corporation: Kantian Kapitalism*; in: Beachamp, T. L. – Bowie, N. L. (szerk.): *Ethical Theory and Business*; Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, harmadik kiadás, magyarul: *A modern vállalat stakeholder elmélete: kantianus kapitalizmus*; in: Boda Zs. – Radácsi L. (szerk.): *Vállalati etika*; BKE Vezetőképző Intézet, Budapest, 1997, 93–124. o.
- Fisher, A. C. – Peterson, F. M. [1976]: *The Environment in Economics: A Survey*; Journal of Economic Literature, Vol. 14, No. 1, 1–33. o.
- Fischer, D. W. [1983]: *Strategies Toward Political Pressures: A Typology of Firm's Responses*; Academy of Management Review, január, 71–78. o.
- Florida, R. [1996]: *Lean and Green: The Move to Environmentally Conscious Manufacturing*; California Management Review, Vol. 39, No.1., ősz, 90–105. o.
- Frederick, R. E. – Hoffman, W. M. [1995]: *Environmental Risk Problems and the Language of Ethics*; Business Ethics Quarterly, Vol. 5. No.4., 699–711. o.
- Frederick, W. C. [1978]: *From SCR1 to SCR2, The Maturing of Business and Society Thought*; Working paper 279, Graduate School of Business, University of Pittsburgh, újranyomva in: *Business and Society*, Vol. 33. No. 2., augusztus, 1994, 150–164. o.
- Frederick, W. C. [1986]: *Toward CSR3: Why Ethical Analysis is Indispensable and Unavoidable in Corporate Affairs?*; California Management Review, Vol. 28, No. 2. tél, 126–141. o.
- Frederick, W. C. [1987]: *Theories of Corporate Social Performance*; in: Sethi, S. P. – Falbe, C. M.: *Business and Society, Dimensions of Conflict and Cooperation*; New York, Lexington Books, 1987, 142–161. o.
- Freedman, M. – Jaggi, B. [1982]: *Pollution Disclosures, Pollution Performance and Economic Performance*; OMEGA, Vol. 10. No. 2., 167–176. o.

- Freeman, R. E. [1984]: *Strategic Management: A Stakeholder Approach*; Boston, Pitman, a 3. fejezet magyar fordítása: *Stakeholder-menedzsment*; in: Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.) [1993]: *Étika a gazdaságban*; Keraban Kiadó, Budapest, 169–191. o.
- Freeman, R. E. [1994]: *The Politics of Stakeholder Theory: Some Future Directions*; Business Ethics Quarterly, Vol. 4. No.4, 409–421. o.
- Freeman, R. E. [1995]: *Stakeholder Thinking: The State of the Art*; in: Nasi, J. (szerk.): *Understanding Stakeholder Thinking*; LRS publications, Helsinki, Finland, 35–46. o.
- Freeman, R. E. – Liedtka, J. [1991]: *Corporate Social Responsibility: A Critical Approach*; Business Horizons, július–augusztus, 92–98. o.
- Friedman, M. [1962]: *Capitalism and Freedom*; Chicago, University of Chicago Press, magyarul: *Kapitalizmus és szabadság*; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996
- Friedman, M. [1970]: *The Social Responsibility of Business Is to Increase its Profits*; The New York Times Magazine, szeptember 13., 32–33., 122–126. o.
- Gompel, J. V. [1999]: *Who Wins the Nobel Prize? – How Fair is the Nobel?*; Challenge, Vol. 42, No. 2. március–április, 33–40. o.
- Goodpaster, K. E. [1991]: *Business Ethics and Stakeholder Analysis*; Business Ethics Quarterly 1 (1), 53–73. o.
- Griffin, H. J. – Mahon, J. F. [1997]: *The Corporate Social Performance and Corporate Financial Performance Debate, Twenty Five Years of Incomparable Research*; Business and Society, Vol. 36, No. 1., március, 5–31. o.
- Hart, S. L. [1995]: *A Natural-resource-based View of the Firm*; Academy of Management Review, Vol. 20, No. 4., 986–1014. o.
- Hart, S. L. [1997]: *Beyond Greening: Strategies for a Sustainable World*; Harvard Business Review, január–február, 67–76. o.
- Hill, Ch. W. L. – Jones, T. M. [1992]: *Stakeholder-Agency Theory*; Journal of Management Studies, Vol. 29, No. 2., március, 131–155. o.
- Hoffman, W. M. [1991]: *Business and Environmental Ethics*; Business Ethics Quarterly 1./2., 169–184. o., magyarul: *Gazdasági és környezeti etika*; in: Boda Zs. – Radácsi L. (szerk.): *Vállalati etika*; BKE Vezetőképző Intézet, Budapest, 1997, 62–78. o.
- Hunt, C. B. – Auster, E. R. [1990]: *Proactive Environmental Management*; Sloan Management Review, tél, 7–18. o.

- Jennings, P. D. – Zandbergen, P. A. [1995]: *Ecologically Sustainable Organizations: An Institutional Approach*; Academy of Management Review, Vol. 20., No. 4., 1015–1052. o.
- Jones, T. M. [1995]: *Instrumental Stakeholder Theory: A Synthesis of Ethics and Economics*; Academy of Management Review, Vol. 20, No.2. 404–437. o.
- Keely, M. [1988]: *A Social-Contact Theory of Organizations*; University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana
- Keim, G. [1981]: *Foundations for the Political Strategy of Business*; California Management Review, tavasz, 41–48. o.
- Kerekes S. – Kindler J. (szerk.) [1997]: *Vállalati környezetmenedzsment*; Aula, Budapest
- Kerekes S. – Rondinelli, D. – Vastag Gy. [1995]: *A vállalatok környezeti kockázatai és a vállalatvezetők felelőssége – Milyen az ideális menedzsment?*; Közgazdasági Szemle, 9. sz., 882–895. o.
- Kerekes S. – Szlávik J. [1996]: *A környezeti menedzsment eszközei*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.) [1993a]: *Etika a gazdaságban*; Keraban Kiadó, Budapest
- Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.) [1993b]: *A közgazdaságtan társadalmi és etikai vetületei*; Egyházfórum, Budapest
- Kocsis T. [1999a]: *Emberközpontú fejlődés; Valóság*, 4. sz., 15–38. o.
- Kocsis T. [1999b]: *A jövő közgazdaságtana?*; Kovász, ősz, 131–164. o.
- Mason, E. S. [1960]: *The Corporation in Modern Society*; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- McAdam, T. W. [1973]: *How to Put Corporate Responsibility into Practice*; Business and Society Review/Innovation, nyár, 8–16. o.
- McGuire, J. W. [1963]: *Business and Society*; New York, McGraw-Hill
- Miles, R. H. [1987]: *Managing the Corporate Social Environment*; Englewood Cliffs, NJ., Prentice-Hall
- Mitchell, R. K. – Agle, B. R. – Wood, D. J. [1997]: *Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Counts*; Academy of Management Review, Vol. 22, No. 4., 853–886. o.
- Pataki Gy. [1999]: *A vállalatok „zöldülése” mint tanulási folyamat*; Kovász, tavasz–nyár, 69–97. o.

- Pataki Gy. [2000]: *Az ökológiailag fenntartható vállalat*; Doktori értekezés tervezet, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Vállalatgazdaságtan Tanszék
- Pataki Gy. – Radácsi L. (szerk.) [2000]: *Alternatív kapitalisták – Gazdálkodás az érintettek jóllétéért*; Új Paradigma Kiadó, Szentendre
- Pearce, D. W. – Turner, R. K. [1990]: *Economics of Natural Resources and the Environment*; The John Hopkins University Press, Baltimore
- Perrow, Ch. [1986]: *Complex Organizations – A Critical Essay*; McGraw-Hill Inc., New York, magyarul: *Szervezetszociológia*; Osiris Kiadó, Budapest, 1997
- Pfeffer, J. – Salancik, G. [1978]: *The External Control of Organizations*; New York, Harper and Row
- Polányi K. [1957]: *A gazdaság mint intézményesített folyamat*; in: Polányi K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*; Gondolat Kiadó, 1976, 228–273. o.
- Porter, M. E. [1980]: *Competitive Strategy*; New York, Free Press
- Porter, M. E. – van der Linde, C. [1995a]: *Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship*; Journal of Economic Perspectives, Vol. 9., No. 4, ősz, 97–118. o.
- Porter, M. E. – van der Linde, C. [1995b]: *Green and Competitive*; Harvard Business Review, szeptember–október, 120–134. o.
- Post, J. E. [1978]: *Corporate Behaviour and Social Change*; Reston, VA, Reston Publishing
- Post, J. E. – Frederick, W. C. – Lawrence, A. T. – Weber, J. [1996]: *Business and Society, Corporate Strategy, Public Policy, Ethics*; New York, McGraw Hill
- Preston, L. E. – O'Bannon, D. P. [1997]: *Research Note: The Corporate Social-financial Performance Relationship – A Typology and Analysis*; Business and Society, Vol. 36, No. 4. 419–429. o.
- Preston, L. E. – Post, J. E. [1975]: *Private Management and Public Policy*; Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall
- Preston, L. E. – Post, J. E. [1981]: *Private Management and Public Policy*; California Management Review 23 (3) 56–62. o.
- Purser, R. E. – Park, Ch. – Montuory, A. [1995]: *Limits to Anthropocentrism: Toward an Ecocentric Organizational Paradigm?*; Academy of Management Review, Vol. 20, No. 4., 1053–1089. o.

- Radácsi L. [1997]: *A vállalatok stakeholder elmélete*; in: Boda Zs. – Radácsi L. (szerk.): *Vállalati etika*; BKE Vezetőképző Intézet, Budapest, 1997, 79–92. o.
- Radácsi L. [1998a]: *Az arisztotelianus gazdaságetika alapjai*; Kovász, tavasz, 24–29. o.
- Radácsi L. [1998b]: *A szervezeti etika arisztotelianus értelmezése, az etika szervezeti intézményesítésének jelentősége és módszerei*; Ph.D. tézisjavaslat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vállalatgazdaságtan Tanszék, Gazdaságetikai Központ
- Reinhardt, F. L. [1998]: *Environmental Product Differentiation: Implications for Corporate Strategy*; California Management Review, Vol. 40., No. 4., nyár, 43–73. o.
- Roman, R. M. – Hayibor, S. – Agle, B. R. [1999]: *The Relationship between Social and Financial Performance, Repainting a Portrait*; Business and Society, Vol. 38. No.1., március, 109–125. o.
- Rostow, E. V. [1959]: *To Whom and for What Ends Is Corporate Management Responsible*; in: Mason, E. S. (szerk.): *The Corporation in Modern Society*; Harvard University Press, Cambridge, 1960, 46–72. o.
- Sahu, N. Ch. – Nayak, B. [1994]: *Niche Diversification in Environmental /ecological Economics*; Ecological Economics 11, 9–19. o.
- Savage, G. T. – Nix, T. H. – Whitehead, C. J. – Blair, J. D. [1991]: *Strategy for Assessing and Managing Organizational Stakeholders*; Academy of Management Executive 5 (2), 61–75. o.
- Schumacher, E. F. [1980]: *Small Is Beautiful*; Century Hutchinson Publishing Group Limited, London, magyarul: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991
- Sethi, S. P. [1979]: *A Conceptual Framework for Environmental Analysis of Social Issues and Evaluation of Business Response Patterns*; Academy of Management Review, Vol. 4, No. 1., 63–74. o.
- Sethi, S. P. – Falbe, C. (szerk.) [1987]: *Business and Society – Dimensions of Conflict and Cooperation*; New York, Lexington Books
- Shane, P. – Spicer, B. [1983]: *Market Response to Environmental Information Produced Outside the Firm*; The accounting Review, Vol. 58, No. 3, 521–538. o.

- Shrivastava, P. [1995a]: *The Role of Corporations in Achieving Ecological Sustainability*; Academy of Management Review, Vol. 20, No. 1., 936–960. o.
- Shrivastava, P. [1995b]: *Ecocentric Management for a Risk Society*; Academy of Management Review, Vol. 20, No. 1., 118–137. o.
- Smith, G. A. [1996]: *Humanist Economics: From Homo Economicus to Homo Sapiens*; in: Foldvary, F. H. (szerk.): *Beyond Neoclassical Economics – Heterodox Approaches to Economic Theory*; Edward Elgar, Cheltenham, UK, Brookfield, US, 1996, 115–134. o.
- Söderbaum, P. [1999]: *Values, Ideology and Politics in Ecological Economics*; Ecological Economics 28, 161–170. o., magyarul: *Értékek, ideológia és politika az ökológiai közgazdaságtanban*; in: Kovász, ősz, 115–130. o.
- Starik, M. [1995]: *Should Trees Have Managerial Standing? Toward Stakeholder Status for Non-human Nature*; Journal of Business Ethics, Vol. 14, 207–217. o.
- Steger, U. [1993]: *The Greening of the Board Room: How German Companies Are Dealing with Environmental Issues*; in: Fisher, J. – Shot, K. (szerk.): *Green Strategies for Industry*; Washington, DC, Island Press, 147–166. o.
- Steiner, G. A. [1975]: *Business and Society*; New York, Random House
- Sturdivant, F. D. [1985]: *Business and Society, a Managerial Approach*; Irwin, Homewood, Illinois
- Swanson, D. L. [1995]: *Addressing a Theoretical Problem by Reorienting the Corporate Social Performance Model*; Academy of Management Review, Vol. 20, No. 1., 43–64. o.
- Ullmann, A. A. [1985]: *Data in Search of a Theory: A Critical Examination of the Relationships Among Social Performance, Social Disclosure, and Economic Performance of U.S. Firms*; Academy of Management Review, Vol. 10, No. 3., 540–557. o.
- Waddock, S. A. – Graves, S. B. [1997]: *Quality of Management and Quality of Stakeholder Relations*; Business and Society, Vol. 36, No. 3, szeptember, 250–279. o.
- Walgenbach, P. [1996]: *Intézményi megközelítések a szervezetelméletben*; magyar fordítás kéziratban, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Vezetési és Szervezési Tanszék

- Walley, N. – Whitehead, B. [1994]: *It's Not Easy Being Green*; Harvard Business Review, május–június, 46–52. o.
- Wartwick, S. L. – Cochran, P. L. [1985]: *The Evolution of the Corporate Social Performance Model*; Academy of Management Review, Vol. 10, No. 4., 758–769. o.
- Welford, R. (szerk.) [1996]: *Corporate Environmental Management – Systems and Strategies*; Earthscan Publications Ltd., London
- Wicks, A. C. – Gilbert, D. R. – Freeman, R. E. [1994]: *A Feminist Reinterpretation of the Stakeholder Theory*; Business Ethics Quarterly 4 (4), 475–497. o.
- Wilson, I. [1975]: *What One Company is Doing about Today's Demand on Business*; in: Steiner, G. A. (szerk.): UCLA Conference on Changing Business-Society Relationship, Los Angeles, Graduate School of Management, UCLA, 1975
- Wood, D. J. – Jones, R. E. [1995]: *Stakeholder Mismatching: a Theoretical Problem in Empirical Research on Corporate Social Performance*; The International Journal of Organizational Analysis, Vol. 3, No. 3., 229–267. o.
- Wood, D. J. [1990]: *Business and Society*; Glenview, IL, Scott Foresman (Harper Collins)
- Zucker, L. G. [1987]: *Institutional Theories of Organizations*; Annual Review of Sociology 13, 443–464. o.
- Zsolnai L. [1987]: *Mit ér az ökonómia, ha magyar?*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Zsolnai L. [1989]: *Másként gazdálkodás*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Toby M. Smith

A zöld marketing mítosza

„A környezetvédő mozgalom ma már nem egyeduralkodó a környezetről folytatott diskurzusban. Az 1980-as években ugyan e mozgalomnak volt köszönhető, hogy a környezet ügye a közérdeklődés homlokterébe került, de ezt az ügyet azóta már a mozgalom ellenfelei is kisajátították. A környezetvédő mozgalmaknak már nem kell harcolniuk, hogy hangjukat hallathassák ebben a diskurzusban: az ügy igencsak aktuálissá vált. A dolog fonákja éppen az, hogy ma már annyiféle hang szólal meg e témában, hogy a zajból nehéz hármelyiket is pontosan kihallani.” (Eder, K.: *A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság második átalakulása*; in: Szabó M. – Kiss B. – Boda Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*; Budapest, Tankönyvkiadó, 2000, 532. o.).

Toby M. Smith könyve pontosan a fenti a világhállapotból indul ki, és nemcsak ezért, de az alkalmazott megközelítés elméleti háttere miatt is rokonságot mutat azokkal a szerzőkkel, akik az ökológiát diskurzusként értelmezik, azaz olyan kommunikációs térként, amelyben a környezetvédelem problematikáját értelmező különböző megközelítések küzdenek egymással a jelentések ellenőrzése felett. Az előbb idézett Klaus Eder mellett említést érdemel Maarten A. Hajer, aki szintén azt vallja, hogy a környezetvédelem kulturális jelenséggé vált, és míg a hetvenes években az volt a fő probléma, hogy van-e egyáltalán ökológiai krízis, addig manapság már inkább ennek értelmezése körül folynak a viták (lásd *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 14. o.).

John Young nyomán néha szokás „poszt-environmentalizmusról” is beszélni (lásd *Post-Environmentalism*, London, Belhaven Press, 1990), de hívjuk akárhogy, a dolog lényege úgy foglalható össze, hogy a környezetvédelem valamikori ellenideológiai jellegéből veszítve bizonyos mértékig elfogadott diskurzussá vált. Intézményesült: nemcsak külön minisztérium és egyéb adminisztratív szervek, de tanszékek, egyetemek, kutatások, tudományos és népszerű folyóiratok, rádió- és tévéműsorok foglalkoznak a környezetvédelemmel. Párt- és kormányprogramokban, nemzetközi szervezetek és egyezmények preambulumaiban tűnnek fel olyan fogalmak, mint a fenntartható fejlődés. Ez azt is jelenti, hogy a környezetvédelmi diskurzus sok szálon kapcsolódik a mindennapi élethez, például a médiában megjelenő ismeretterjesztő műsorok vagy a környezeti katasztrófákról, esetleg tüntetésekről, tiltakozó akciókról beszámoló híradások révén. De manapság gyakran látni olyan reklámokat is, amelyek ökológiai problémákra utalnak, avagy az adott

termék, cég környezetbarát mivoltát emelik ki. Környezetvédelmi ügyeknek bárki könnyedén aktív részese lehet mint környezetvédő szervezetek tagja, tüntetések eseti résztvevője vagy lakossági fórumok hallgatósága; ha autója van, „zöld kártyát” kell kiváltania, és így tovább.

Az ökológia diskurzusként való felfogása pontosan arra utal, hogy a környezeti problémáknak már nincsen egyetlen fellelhetőségi helye vagy kitüntetett értelmezési kerete: mindaz, ami „környezeti”, sok helyütt megtalálható a minket körülvevő világban és sokféle nyelven szólaltatható meg. A környezet technikai problémává tehető és a mérnöki nyelvbe illeszthető; közpolitikai kérdésként tematizálható; beemelhető a jogi diskurzusba; az alternatív politizálás vagy lázadás emblémája lehet; és így tovább. Ráadásul az egyes diskurzusokon belül is a megközelítések, a retorikai konstrukciók sokféleségével és állandó vitákkal szembesülünk: talán elég az ökológiáról vagy a környezeti krízis mibenlétéről a természettudományon belül alkotott vélemények szórására utalni illusztrációként.

Érdeemes talán megjegyezni: az az állítás, hogy az ökológia diskurzus, kulturális jelenség, avagy társadalmi konstrukció, bizonyos értelemben semmi meglepőt sem jelent. A természet mindig is investálva volt hitekkel, értékekkel, szimbólumokkal: gondoljunk csak *Rousseau* vagy *Thoreau*, de akár az újabb kori környezetvédők romantikus természetképére; Franciaország első környezeti mozgalma a Camargue azon mocsarainak védetté nyilvánítása érdekében indult, ahol az „östermészet” jó, ha száz éves múltra tekinthetett vissza, a környékbeli bányák tevékenységének és elvadult háziállatok (lovak, bivalyok) elszaporodása következtében. A természet, de a környezeti krízis is elsősorban az értelmezésére, megjelenítésére irányuló gondolati és szimbolikus konstrukciók révén válik az emberi világ részévé. Tegyük gyorsan hozzá, hogy ez természetesen nem jelenti azt, hogy a környezeti problémákba ne lehetne belehalni vagy hogy a földi bioszféra ne omolhatna egyszer úgy össze, hogy az az ember eltűnésével jár. De a világ anyagszerűségének avagy szimbolikus létének elsődlegességéről folytatható – minden bizonnyal parttalan – filozófiai vitát megkerülve bizton állíthatjuk: az ökológiai krízis nemcsak természeti (úgymond objektív) jelenség, hanem kulturális, társadalmi fenomén is; és míg „valós” létéről a természettudományok igyekeznek soha véget nem érő módon képet alkotni, addig szimbolikus valósága – mellyel nap mint nap szembesülünk – joggal kelti fel a szociológusok figyelmét.

Annak az állításnak tehát, hogy az ökológia diskurzus, mégiscsak vannak következményei. Az ökológia diskurzusként történő vizsgálata például új elvárások elé állítja társadalomtudóst, hiszen immár nem csak azt kell (lehet) kutatnia, hogy a környezeti változások milyen társadalmi hatásokkal járnak, vagy hogy a politikai térben milyen érdekcsoportok lépnek fel a környezetvédelem ügye mellett vagy ellen, hogy milyen a környezetvédelem

intézményesültsége stb. Az ökológia mint szövegfolyam lesz érdekes, az, hogy kik és hogyan szólnak ebbe bele; kik és hogyan próbálják alakítani a dinamikáját, irányát; hogyan igyekeznek korlátozni a diskurzus tematikáját, stílusát; miként értelmeződnek át fogalmak, változnak jelentések (lásd például a fenntartható fejlődés jelentéseinek elképesztő szórását); hogyan versenyeznek egymással a különböző értelmezések. De a diskurzus nem csak beszéd: különböző praktikák, kulturálisan kódolt gyakorlatok, tevékenységek, sőt intézményi működések kapcsolódnak hozzá, amelyek azután sajátos logikájukkal maguk is diskurzusalakító tényezőkké válnak.

Az ökológia diskurzus-léte ugyanakkor a környezetvédőket is szerepük újrameghatározására készíti – a fenti Eder-idézet éppen erről szól. A környezetvédők eszerint jobb, ha nem (vagy nem csupán) valamilyen objektív érdek képviselőinek tekintik magukat, hanem olyan kulturális nyomásgyakorló csoportnak, amelynek legfőbb problémája, hogy miként kommunikáljon a társadalommal, hogyan váljon diskurzusalakító szereplővé, hogyan fogadtassa el a dolgokról adott értelmezéseit mások értelemadásaival szemben. A környezetvédelemről szóló sok különféle beszéd ugyanis olyan „zajt” kelt, amelyben csak hatékony kommunikációval lehet sikereket elérni.

E helyzet a környezetvédők szempontjából – miként az Smith könyvéből is kiderül – egyszerre hordoz lehetőségeket és veszélyeket. Az ökológiáról szóló szövegfolyam ugyanis egyfelől azt jelenti és jelzi, hogy a környezeti problémák lassan a közbeszéd részévé váltak: egyre többen érzik szükségét annak, hogy e témában valahogy megszólaljanak, vagyis a környezetvédelem legitimációja, társadalmi elfogadottsága egyre kevésbé kérdéses, mind több olyan területre hatol be, amit korábban szakmai vagy politikai lobbik őriztek féltékenyen. Változnak a szocializációs minták, vagyis várhatóan egyre többen – főleg az ifjabb korosztályokban – fogadják el és használják nemcsak az ökológiai diskurzus nyelvezetét és fogalmait, de az ezekkel járó gyakorlatokat (mondjuk a szelektív hulladékgyűjtést) is.

Környezeti szempontból mindez bizonyára kedvező hatásokkal jár. Másfelől azonban ez a helyzet bizonyos szempontból jóval nagyobb kihívás elé állítja a zöldeket az egyértelmű szembenállás koránál, amikor világos volt, hogy kik az „ők” és a „mi”, és a legfőbb feladat az ökológiai probléma tudatosítása volt. A szövegfolyam bővülésével mind többen kérnek szót, köztük azok a nagyhatalmú gazdasági és politikai érdekcsoportok is, akik ellen az öko-politizálás korábban irányult. Erőforrásaik lehetővé teszik számukra, hogy hatékony kommunikációt folytassanak és meghatározó módon alakítsák az ökológiai diskurzust, mégpedig úgy, hogy az végső soron saját legitimációjukat szolgálja és ne veszélyeztesse azt a rendszerlogikát, amely szerint működnek.

A zaj, amit ezen érdekcsoportok csapnak, nem csupán az „egyszeri emberek” hozza zavarba, akik nem feltétlenül tudnak különbséget tenni az

egyes megszólalások politikai jelentése és jelentősége között, de a zöldeket is. Egyrészt, mert mind nehezebb a saját hangjukat hallatni e kakofóniában, másrészt, mert folyamatos reflexióra vannak kényszerítve: differenciált viszonyt kell kialakítaniuk a különböző megszólalókkal és megszólalásokkal kapcsolatban. A zöldek legfontosabb tökéje a hitelesség, hiszen mint ismeretes, a társadalmi szervezetek legitimitációja a modern demokrácia körülményei között politikai értelemben kétséges: senki sem választja őket, azaz önjelölt módon lépnek fel bizonyos érdekek mellett vagy ellen. Következésképpen árnyaltan kell viszonyulniuk az ökológiai diskurzus megszólalásaihoz, hiszen míg diskurzuskoalíciók létrehozására vannak kényszerítve (és valóban kár volna elveszíteni egyetlen lehetséges szövetségest is), addig állandóan az a veszély leselkedik rájuk, hogy felhasználják őket, és olyanokkal kerülnek egy szekértáborba (olyanokkal tüntetnek együtt, olyanoktól fogadnak el támogatást stb.), akik végső soron aláássák a hitelességüket, legitimitációjuk biztosítékát.

A kommunikáció uralta „posztmodern” világban, ahol, mint mondani szokás, a média maga az üzenet, valamint a hihetőség fontosabb az igazságnál, meglehetősen nehéz differenciált viszonyt kialakítani a diskurzus elemeihez. Nehéz megmondani, melyik megszólalás hiteles és melyik nem; hol kezdődik az „image” és hol végződik az identitás. Smith, aki könyvében mindeme problémahalmazt a zöld marketing példáján igyekszik elemezni, maga sem akar igazságot tenni, ugyanakkor nem rejti véka alá gyanakvását a vállalati zöldülés és a „környezetbarát fogyasztás” mintegy tíz éve kezdődött trendjével szemben. Szerinte alapvetően az történt, hogy a vállalatok – saját maguk és termékeik környezetbarátságát hangsúlyozva – egy olyan mítoszt állítottak elő, amely alkalmas saját legitimitációjuk biztosítására az ökológiai diskurzus azt kikezdő áramával szemben. Mítosz alatt nem kell mást értenünk, mint a világ értelmezésére szolgáló olyan sémát, amely szimbolikus tartalmánál fogva segít áthidalni az ellentmondásokat és elrendezni a kognitíve nehezen összeegyeztethető tudattartalmakat. Jelen esetben azt, hogy miként tartható fent a fogyasztói társadalom és az azt szolgáló produktivista ideológia a gazdasági növekedésről egyfelől, s az ökológiai krízis elismerése és a valamilyen szintű zöld meggyőződés másfelől. A nyolcvanas évek végétől kibontakozó zöld marketing öröndetesen alkalmas arra, hogy kiszolgálja a környezetvédelmi tudatosság elvárásait és ugyanakkor stabilizálja a fogyasztói identitást, hiszen azt sugallja, hogy minden rendben: a vállalatok és a termékeik egyre zöldebbek, az embereknek nincs más dolga, mint nyomon követni a reklámokat és kiválasztani a leginkább környezetbarát árukat.

Idáig ez nem túl eredeti: a szokásos összeesküvés-elmélet. A vállalatok becsapnak minket, a környezetvédelmet reklámcélokra használják. Smith azonban tisztában van azokkal az ellentmondásokkal, amelyekre fentebb is utaltunk. A diskurzusnak ereje van, „önmozgása”, saját logikája. A zöld

marketing mítosza és az ezt tematizáló diskurzus bár a fogyasztói kultúrát igyekszik stabilizálni, végső soron igen sokat tett a környezetvédelem további tudatosulásáért is. És nemcsak arról van szó, hogy ennek révén valóban egyre többet hallani az ökológiáról, hanem arról is, hogy a kibontakozó szövegfolyam új elvárásokat támaszt: hirtelen felbukkannak azok, akik komolyan veszik, amit a vállalatok magukról és termékeikről állítanak, bizonyítékokat követelnek, mire megjelennek a tanácsadó és az auditor cégek, a címkék stb.; egyszóval új kommunikációs csatornák nyílnak, amelyek kimondottan azt a kérdést tematizálják, hogy ki és mennyire is zöld. És „a diskurzus rendjében” – hogy utaljunk Michel Foucault, a diskurzuselmélet nagy alakjának tanulmányára (lásd *A diskurzus rendje*; Holmi, 1991/7, 868–889. o.) – éppen az a szép, hogy állandó benne a rendetlenség: hiába próbálják a komoly erőforrásokkal bíró érdekcsoportok monopolizálni a megszólalásokat vagy azt a jogot, hogy ők dönthessék el, mi számít környezetbarátnak, teljes mértékig erre úgysem lesznek képesek. A zöld marketing tehát Smith számára eredendően „gyanús”, ugyanakkor maga is kénytelen elismerni, hogy igen hatásos diskurzust generált.

Smith szerint a zöld marketing tanulsága a környezetvédők számára az, hogy szimbólumokat csak szimbolikus módon lehet megváltoztatni: a fogyasztói kultúra definíció szerint kulturális, azaz szimbolikus jelenség, így pusztán észérvekkel nem lehet legyőzni. A zöldek hagyományos érvelési módja, miszerint mindenkinek egyénileg be kell látnia, hogy jelenlegi életformája tarthatatlan, kísértetiesen hasonlít Immanuel Kant azon gondolatmenetéhez, amellyel a szerinte egyetlen abszolút etikai parancsot, a kategorikus imperatívuszt igazolja. Eszerint a racionális észhasználat mindenki számára adott, és ezzel mindenkinek egyénileg el kell jutnia az egyetlen igaz morális törvényhez. A gondolatmenet hibátlan, ám a világ nem így működik. A fogyasztói kultúra jelentéshalmaza egy egész világot jelöl ki, amelyet egy tudatos döntéssel eldobni – ha nem is lehetetlen, de – igen nehéz. A zöldeknek meg kell tanulniuk másként kommunikálni, és olyan „ellenmítoszokat” előállítani, amelyek átértelmezik a fogyasztói kultúra jelentéseit.

Igen ám, de ha ezek az ellenmítoszok túlságosan radikális következményekkel járnak, akkor minden szimbolikus gazdagságuk ellenére mégsem lesznek elég hatásosak, abban az értelemben, hogy kevesen fogják magukévé tenni azokat; ha viszont a következmények nem elég radikálisak, akkor az a veszély fenyeget, hogy – mint végső soron a zöld marketing is – a status quo fenntartását szolgálja. Az ellentmondásokat nem lehet kikerülni – meg lehet, ezzel is meg kell barátkozni. Smith például szellemesen mutat rá, hogy a valóban ökotudatos fogyasztás is konzumerizmus, abban az értelemben, hogy az egyéni identitás részét képezik a fogyasztói szokások – csak ebben az esetben, a „hagyományos” konzumerizmussal szemben, az alternatív termékek fogyasztásáról van szó.

Smith maga szkeptikus a tekintetben, hogy a zöldek valóban képesek lesznek-e hathatósan átalakítani a fogyasztói kultúrát. Másként fogalmazva az a kérdés, hogy mely hangok lesznek meghatározók a korunkra máris jellemző gazdag és sokszínű ökológiai diskurzusban, illetve hogy a diskurzus milyen és mennyire gyors változásokat fog indukálni a társadalomban. Akárhogy is, a téma érdekes, és Smith könyve egy szellemes kísérlet a konzumerizmus és az ökológia mint kulturális jelenségek összefüggéseinek vizsgálatára.

Végül egy megjegyzés arról, hogy mindez mennyire alkalmazható a hazai viszonyokra. Kétségtelen, hogy az ökológiai diskurzus sokkal szerényebb, mint tőlünk nyugatra, ennek ellenére úgy vélem, hogy a környezetvédelmi kommunikáció terén a trend megegyező: mind többen, mind többféleképpen kérnek szót e témában, és a hazai zöldek is a nyugatiakéval megegyező kihívások előtt állnak. Smith konkrét elemzése a zöld marketingről és az öko-konzumerizmusról egyelőre kevésbé aktualizálható honi állapotainkra, mint az általa alkalmazott elméleti megközelítés, ugyanakkor nincsenek kétségeim afelől, hogy ez nem sokáig marad így. (*The Myth of Green Marketing: Tending Our Goats at the Edge of Apocalypse*; Toronto, University of Toronto Press, 1998)

BODA ZSOLT

*Thomas Prugh – Robert Costanza – Herman Daly***A globális fenntarthatóság lokális politikája**

Az ökológiai közgazdaságtan három, publikációkban termékeny szerzőjének tollából ezúttal egy rövid, mindössze 173 oldalas könyv született. A téma a fenntartható fejlődés *politikai* vetülete, ami közgazdászoktól talán meglepő, de korántsem előzmény nélküli vagy haszontalan vállalkozás. Meglepődés esetleg abból adódhat, hogy miként jönnek közgazdászok ahhoz, hogy politikai intézményekről értekezzenek, jóllehet a kérdő tekintetek nyilván gyorsan értővé válnak, amint az emlékezetbe idéződik a klasszikus közgazdászok által művelt és politikai gazdaságtan névvel illetett diszciplína, nem is beszélve a mai modern ökonómiában is élő intézményi közgazdaságtan hagyományáról. Tovább oszlatja a meglepettséget az is, hogy a fenntartható fejlődésről folytatott tudományos és szélesebb társadalmi viták többnyire a következők körül forgolódnak: „*Fenntartható társadalom? Rendben! De mi az tulajdonképpen? Ki dönti el, hogy mi az? Hogyan érhetjük el, miként valósíthatjuk meg?*” Vagyis elkerülhetetlenül olyan kérdésekbe ütközünk, amelyek a politika világába tartoznak. E kérdésekre pedig magunknak és másoknak választ, ha csak részlegeset is, de adnunk kell, azaz pozitív vízióval kell szolgálnunk.

Ez a hét fejezetből álló kötet az ökológiai közgazdaságtan egyik reprezentatív politikai víziójának tekinthető a fenntarthatósággal kapcsolatban. Ez máris magában rejti a kiindulópontot: a szerzők az első fejezetben felvázolják gazdaságról alkotott „preanalitikus víziójukat”, szembeállítva azt a főáramú közgazdaságtanével. A széles közönségnek szánt, technikai nyelvezetet mellőző kötet stílusával és beállítottságával összhangban áll ez a felütés, s egyértelműen rámutat arra, hogy miben is volna más egy fenntartható gazdaság mint a mai modern gazdaságok.

A fenntartható gazdaság elsőként természetesen az úgynevezett *méret* (scale) kérdésére fordítana kiemelt figyelmet. Vagyis arra, hogy mekkora lehet, mekkorára növekedhet az emberi gazdaság egy véges környezetben, anélkül hogy súlyosan veszélyeztetné a Föld mint élő rendszer és az egyes fajok fennmaradásának lehetőségét. Másodsor – és az előbbivel szoros összefüggésben –, olyan intézményeket alakítana ki, amelyek nem tennék lehetővé az anyagi gazdagság és a népesség korlátlan növekedését. Harmadszor, intézményi struktúrájában számot vetne a gazdaság és az ökoszisztémák természetéből adódó *bizonytalansággal*; azaz szakítana a mindent „felügyelni” képes ember tudomány táplálta gőgjével. Negyedszer, a növekedés mennyiségi koncepciójáról a *fejlődés* minőségi fogalmának intézményi megjelenítése és támogatása irányába mozdulna. Ötödször, figyelmet

szentelne az Ulrich Beck nyomán „rizikótársadalomnak” nevezett jelenségre, azaz amikor a társadalmi-gazdasági rendszerek és elemeik növekvő összetettségéből kockázatok és költségek származnak, s ezek alapvető dilemmákat jelentenek.

A könyv harmadik fejezete olyan utópiákat tárgyal, mint amilyen *Platon Köztársasága*, *Mórusz Tamás Utópiája* és a behaviorista tudós, Burrhus Frederic *Skinner Walden 2* címmel 1948-ban megjelent könyve. Mindezeket elsősorban azért mutatják be a szerzők, hogy saját víziójukat szembeállíthassák e „hely-telen”, azaz valóban utópikus elképzelésekkel. Sajátjukat ezért *Genotópiának* nevezik, hangsúlyozandó, hogy elképzelésük egyáltalán nem lezárt és nem „hely nélküli”, hanem egy olyan „hely” képe, amely – részben az emberek céltudatos beavatkozása révén – folyamatosan változik, alakul és újjászületik. Vagyis a szerzők fenntartható társadalmi víziója nem egy konkrét kimenetre, adott és lezárt társadalmi-gazdasági berendezkedésre vonatkozik, hanem *folyamatra*. Ebben az értelemben víziójuk egy demokratikus társadalom víziója. Talán meglepő lehet ez a megállapítás azok számára, akik úgy vélik, jelen társadalmunk is demokrácia: miért kellene ezen változtatni a fenntarthatóság érdekében? Ha csak demokrácia kell a fenntartható társadalom megteremtéséhez, akkor miért és min kellene változtatnunk mai modern, „fejlett” társadalmainkban? Nagyon is sok minden és alapvető dolgokon – derül ki a könyv további fejezeteiből.

A negyedik fejezet mintegy előhangként szolgál a későbbi konstruktív politikai fejtegetésekhez, amely elsőként a mai liberális demokráciák és azok piaczgazdasági berendezkedésének kritikai elemzését nyújtja. Miért nem fenntartható ez a – sokak szerint az e világon egyedül megvalósítható, s így legtökéletesebb – társadalmi-gazdasági berendezkedés? Először is azért, mert a kapitalizmus „növekedésre ítéltetett” társadalmi-gazdasági rendszer. A növekedés olyan ideológia e rendszer számára, mely minden bajára – a növekvő és halmozódó szegénységre, a romló egészségi állapotra, a pusztuló környezetminőségre stb. – gyógyírt hoz. Másodszor, aláassa saját morális alapját, a civil ethoszt, végső soron helyettesítve azt a fogyasztó ethoszával, amely mindent mindennel elcserélhetőnek vél, Oscar Wilde nyomán „mindennek tudva az árát, de semminek sem tudva az értékét”. Harmadszor, kiterjeszti a piaci logikát a köz szférájára is, mintegy korrumpálja azt. A klasszikus értelemben vett közszféra, a civil politikai diskurzus élettől zajos tere ekkor kiürül, megszűnik, átadva helyét az úgynevezett professzionális politikának és politikusoknak.

A negyedik fejezet második részében a vadászó-gyűjtögető közösségek fő jellemzőit foglalják össze a szerzők a vonatkozó antropológiai kutatások alapján. Ebből *a jólét eredeti társadalmának* Marshall *Sahlinstól* származó képe rajzolódik ki, cáfolva azokat a hobbesi előítéleteket, hogy a „primitív ember” élete „*magányos, szegény, csúf, brutális és rövid*” volt. Eleink e kö-

zösszeiben nem azért volt ismeretlen a mai fogyasztói materializmus, mert elfojtották ilyen irányú vágyaikat, hanem azért, mert sohasem emelték „intézményi rangra” a fogyasztás-orientált kultúrát. Mindennapi betevő falatjaik (amelyek egyébként összetételükben és mennyiségükben egyaránt egészségesebbek voltak, mint letelepedett embertársaiké, beleértve a maiakat is) megszerzése mellett sokkal több szabadidővel rendelkeztek a modern embe-
reknél, akiket pedig a „házimunka alól felszabadító gépek” sokasága is segít. Sőt, az egyéni szabadság és a társadalmi egyenlőség – ma általunk el-
lentésesnek vélt – értékeiben is meglepő harmóniát voltak képesek kialakítani, intézményesíteni, miközben az egyéni autonómiát (például a mobilitást) egyáltalán nem csökkentették, létrehozva ezzel a közösségen belüli egyenlőség és biztonság magas fokát.

Mindeközben természeti környezetüket sem terhelték meg jobban, mint ahogy azt egy, az emberhez hasonló méretű ragadozó állat teszi. Ezt úgy érték el, hogy a természet úgynevezett *flow* jellegű (megújuló) „gyümölcs-csein” éltek, szemben a letelepedett emberekkel, és különösen az ipari társadalom lakóival, akik valamennyien az abszolút értelemben szűkös erőforrásnak számító úgynevezett *stock* jellegű erőforrásokat (például az ásványkincseket) fordítják saját kizárólagos hasznukra. Mindez, természetesen, távolról sem jelenti azt, hogy a szerzők egy bizonyos „paradicsomi állapotot” sírnának vissza, egyszerűen arról van szó, hogy földi történetünkben találhatunk példát arra, hogy *jól-létben* élünk (még ha az nem is volt *jólét* a mai anyagi értelemben), úgy, hogy közben nem veszélyeztettük a természet más élőlényeit és élő rendszereit fennmaradásukban. Vagyis intézményi szinten bőven van tanulnivalónk ebből a példából.

Az ötödik fejezetben találjuk a könyv lényegi üzenetét: a fenntartható társadalomnak úgynevezett *erős demokráciára* van szüksége. Az erős demokrácia fogalmát a szerzők Benjamin *Barbertől* kölcsönzik, melyet frapánsan „az amatőrök politikájaként” jelölnek. Az ilyen politikai rendszerben a különféle társadalmi elképzeléseket és az elérésükhöz szükséges folyamatokat olyan *közösségi vitáknak* vetik alá, amelyek a lehető legtöbb embert *vonják be*, mégpedig olyan hosszú időre, hogy bármi legyen is a közösségi választás kimenetele, az alaposan megfontolt, átfogó és érthető lesz. Az e definícióból fakadó elvárásoknak a reprezentatív demokráciák ma ismert változatai semmiképpen sem felelnek meg. A demokrácia lényege ugyanis az emberek minél nagyobb mérvű bevonása, nem pedig a valódi problémáktól egyre távolabb és távolabb kerülő képviselők útján folyó politikai elitek csatározása a hatalmi pozíciókért és a forrásokért. A lehető legszélesebb kör bevonására másfelől azért is szükség van, mert a fenntartható társadalom nem jöhet létre a tudomány és a szakértők hatalmának és befolyásának csökkentése nélkül. A helyi tudásoknak, ismereteknek és elkötelezettségeknek legalább annyi joguk van ahhoz, hogy részük legyen a politikai

döntések megalapozásában, mint amennyivel jelenleg a tudósok és a szakértők hada rendelkezik; s az előbbieknél ugyanakkora teret kell biztosítani, mint az utóbbiaknak.

A legszélesebb részvétel fontosságát, azaz valamennyi érintett – ténylegesen egyenjogú – részvételi lehetőségének a kiszélesítését az követeli meg, hogy a demokratikus politika csak akkor alakul ki és marad fenn, ha azt valamennyien *megtanuljuk*, ha a közösség életéről, a fenntartható társadalomról folytatott vitákban és konfliktusokban edződve, magunkat és egymást valódi demokratákká, a *civil erények* hordozójává *neveljük*. A tanulás pedig e téren is elszakíthatatlan a *gyakorlattól*, azaz a tényleges politikai részvételtől. A politika közösségi ügy, azaz mindannyiunk ügye. Ezért benne nem egyénekként, mintegy emberi atomokként veszünk részt, hanem minden egyes pillanatban *közösségek tagjaiként*. Ha pedig valóban politikusan akarunk eljárni, illetve szabad és tudatos döntéseket akarunk hozni, akkor megfontoltságra és előgondolkodásra van szükségünk. Arra, hogy komolyan *hesszéljünk egymással* és komolyan *figyeljünk egymásra*. Konfliktusainkat a részvételünkön, közös elmélkedéseinken és civil nevelődésünkön át együttműködéssé kell alakítanunk közös problémáink megoldása érdekében – szól a szerzők üzenete.

Az erős demokrácia kulcsfontosságú folyamata a beszéd. Ám ez nem egyoldalú, imázsépítő kinyilatkoztatásokból (PR) áll, hanem – intézményi garanciákkal biztosított és körülbástyázott – *párbeszéd*ből. Vagyis nemcsak „egyesek” beszélnek (legyenek bármily demokratikusan megválasztott képviselők is), hanem az „egyeseknek” hallgatniuk is kell a mások, azaz választóik beszédére. A beszéd és a meghallgatás egymástól elválaszthatatlan egy valódi demokráciában, mert csak ez építi föl és tartja életben bennünk a kölcsönösségérzetet és a közösségtudatot. Ez azt is jelenti, hogy amellet, hogy úgymond racionális érvek és ellenérvek kerülnek egymással szembe, értékelkötelezettségeinket is nyílttá és közösségi vita tárgyává kell tennünk, amely vitában szükségszerűen és szerencsésen érzelmileg is elköteleződünk. Röviden: meg kell ismernünk egymást. Ha létrehozuk és megerősítjük „a beszéd és a hallgatás politikai intézményeit”, és erre alapozva alakítjuk át döntési és végrehajtási intézményrendszerünket, akkor elsajátíthatjuk és fenntarthatjuk a civil erényeket. Végső soron elindulhatunk egy fenntartható társadalmi-gazdasági berendezkedés megvalósításának útján.

A hatodik fejezet ennek lehetséges és korábban már megvalósult elemeit széles történelmi spektrumon mutatja be, így szó esik a Periklész korabeli athéni demokráciáról, az itáliai középkori városállamokról, a svájci Graubünden kanton történetéről, az új-angliai városgyűlésekről, a dán technológia-választási konferenciákról és Oregon állam vízügyi tanácsainak működéséről. Ezekből a példákban ugyancsak tanulhatunk, ha jelenlegi „piaci” vagy „üzleti civilizációnkat” gazdaságilag, társadalmilag és ökológiailag egyaránt

fenntarthatóvá akarjuk tenni hosszú távon. Azonban sose feledjük: az emberi civilizáció globális fenntarthatóságához kizárólag a *helyi közösségeken keresztül* vezet út. Mégpedig a helyi közösségek és emberek politikai aktivitásán, valamint politikai akaratuk és tetteik egyenjogúsításán keresztül. Ezt sem globális, sem regionális, sem nemzeti kormányzás és politika nem pótolhatja, legfeljebb kiegészítheti és segítheti.

Ez a könyv remélhetőleg tehet valamit azért, hogy a „zöld gondolatok” egyik lehetséges – és véleményem szerint nemcsak szimpatikus, de megvalósítható – politikai üzenete szélesebb körben ismertté válhasson, s híveket szerezhessen. Ez az üzenet egyszerre radikális és megfontolt: az intézményrendszerünkben a fenntarthatóság eléréséhez szükséges radikális változtatások megtételére „megfontoltan demokratikus” utat ajánl. Fontos lenne, hogy ez a kötet magyar nyelven is elérhetővé váljék, s ekkor hazai közéletünkben is elindíthatná azokat a vitákat, amelyek végső soron mindannyiunkat rásegítenének a gyakorlati bölcsesség kiművelésének hosszú és konfliktusos útjára. (*The Local Politics of Global Sustainability*; Island Press, Washington, D. C. – Covelo, California, 2000)

PATAKI GYÖRGY

ALTERN-HÍREK

- *Dabóczy Kálmán a Katolikus Értelmiségi Szövetség felkérésére Mihez kezdünk a globalizációval? – Az alternatív közgazdaságtan alapjai* címmel nagyszerű előadást tartott Mohácson 2000. október 11-én közel száz fős hallgatóság előtt. A másfél órás előadást egy későbbi időpontban a helyi kábeltelevízió is sugározta.
- *Baranyi Árpád és Dabóczy Kálmán előadást tartottak a Nemzeti Értelmiségi Klub Egyesület 2000. február 25-i Korruptió korrekció?! című és 2000. április 17-i Gazdaság és erkölcs című konferenciáin. A konferenciákat a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen tartották.*
- A budakalászi *Magyar Demokrata Fórum* felkérésére *A globalizáció kérdőjelei* címmel tartott *Dabóczy Kálmán* előadást és vitafórumot 2000. május 5-én. A témának a településen építendő újabb bevásárlóközponttól kiírt helyi népszavazás adott aktualitást.
- *Kocsis Tamás* cikke *Boldogságos délibábok búvőlete – Az ismeretlen társadalmi szakadék* címmel az *Üzleti7* 2000. augusztus 21-i számában, míg *Baranyi Árpád* írása *Globális foszladozás* címmel ugyanezen hetilap 2000. június 13-i számában olvashatók.
- A *Magyar Katolikus Orvosok Szent Lukács Egyesülete* a 2000. évi ünnepi összejövetelére *Dabóczy Kálmán*t hívta meg vendégelőadónak. *Dabóczy* *Vírusok a gazdaságban – A keresztény immunitás alapjai* címmel tartott előadást és vezetett vitafórumot 2000. október 14-én a Ciszterci Nővérek Boldogasszony Házában, Kismaroson.
- Az *Ifjúsági Kereszténydemokrata Szövetség* tagjai számára *Baranyi Árpád* a globalizációról tartott előadást, *Kocsis Tamás* pedig az Altern-csoportot mutatta be. Az eseményre 2000. december 5-én került sor.
- Az *Altern-csoport* együttműködik a *Védegylettel*, amely a tiszai cián-szennyezést követően, 2000 tavaszán jött létre *Lányi András* és *Karátson Gábor* kezdeményezésére.

 Dabóczy Kálmán 2000. november 29-én summa cum laude minősítéssel megvédte *Konstruktív növekedéskritika – A növekedésorientált közgazdaságtan progresszív problémaváltásának szükségessége és iránya* című doktori értekezését, amelynek bírálói *Kindler József, Magyar Beck István és David C. Korten* voltak. Az értekezés vázlatos kivonata (a tézisgyűjtemény) elérhető a *Kovács* folyóirat honlapján.

Ha az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot,
az alábbi lehetőségek közül választhat:

levélcím: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási
Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék,
Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

telefon/fax: (06-1) 218-6855/6168 vagy 6120

internet: <http://korny10.bke.hu/altern>

KÖLTSÉGGALKULÁCIÓ:

A szám nettó sokszorosítási és postaköltsége 308 forint volt. Ezt az értéket meg kell szorozni 1,12-tel (12% általános forgalmi adó), majd 1,1-gyel (10% egyetemi adminisztráció), végül 1,05-tel (5% kötelező állami elvonás) a bruttó (fizetendő) érték meghatározásához. Egy példány előállításí költségét tehát $308 * 1,12 * 1,1 * 1,05 = 400$ forint befizetése fedezí.

Kiadja és szerkeszti az Altern-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
Internet: <http://kornyl0.bke.hu/kovasz>

ISSN 1418-5040

A szám olvasószekersztője Koncz Virág volt.
Szerkesztés lezárva: 2000. december 11.

Készült: AUI.A Kiadó KFT
Digitális Gyorsnyomda
Budapest

Útmutató szerzők számára

A *Kovács* olyan tudományos igényű elméleti vagy empirikus jellegű tanulmányokat közöl, amelyek középpontjában a gazdasági elmélet és/vagy gyakorlat kritikai jellegű megközelítése, illetve a társadalmi szféra és a természeti környezet közötti kapcsolat beható elemzése áll. Alapvető követelmény, hogy a tárgyalásmód túllépjen azon az elképzelésen, amely a materiális hasznok pusztja maximalizálását tekinti az ember egyik legjellemzőbb általános sajátosságának. Údvözljük a szociológia, a pszichológia, a teológia, a filozófia, a politológia, a történelem, a jog és más hasonló tudományterületek gazdasággal érintkező vetületeinek bemutatását, amennyiben ez elősegíti a közgazdaságtan jelenlegi keretein kívül született társadalomtudományos eredmények átültetését a gazdasági elemzések világába. A fenti feltételeknek megfelelő – és magyar nyelven (még) nem elérhető – szakkönyvek rövid kritikai ismertetését (maximum 3500 szóig) szintén vállaljuk, ha mindez hozzájárul a legfrissebb külföldi tudományos eredmények hazai megismertetéséhez a folyóirat érdeklődési körébe tartozó kutatási területeken.

A kéziratokat három példányban (A/4-es lap mindkét oldalára nyomtatva, másfeles sortávolsággal) kérjük eljuttatni az alábbi címre: *Kovács Szerkesztősége; Budapesti Közgazdaságtudományi Egylet – Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, 1828 Budapest, Pf. 489*. A kézirat valamennyi oldalát meg kell számozni. Az első oldalnak tartalmaznia kell a tanulmány címét, a tartalomra vonatkozó kulcsszavakat (például növekedés, életminőség, keresetynység stb.), a szerző(k) nevét, végzettségét, foglalkozását, munkahelyét és elérhetőségét (postacím, telefon, fax, e-mail).

A kéziratban minden idegen szerzőtől származó gondolat, idézet, ábra, táblázat stb. forrását pontosan fel kell tüntetni, amelynek során a folyóiratban már megjelent tanulmányok hivatkozásait kell mérvónak tekinteni. Amennyiben a szerzőnek tudomása van arról, hogy valamely forrás az interneten is elérhető, úgy az anyag pontos internet-címét is meg kell adni. Ha a hivatkozás szóbeli közlésen alapul, akkor a Szerkesztőség külön kérésére az adatközlő írásos engedélyét is csatolni kell. Könyvismertetés esetén elegendő egyszer megadni a könyv bibliográfiai adatait, de a későbbiekben valamennyi könyvből kiemelt további gondolatra/idézetre oldalszámmal kell utalni. A könyvismertetésben a lábjegyzetek használata kerüendő.

A Szerkesztőség részére – a közlésre történő elfogadás után – célszerű számítógépes mágneslemezen is eljuttatni a kéziratot, miután a szövegben a Szerkesztőbizottság által tett valamennyi észrevétel figyelembevételét megtörtént. A lemezen fel kell tüntetni a szerző(k) nevét és a tanulmány címét, valamint a szövegszerkesztő program típusát és verziószámát. Ebben az esetben is mellékelni kell a kézirat egy kinyomtatott példányát, amely pontosan megegyezik az írás lemezen található elektronikus változatával. A kézirat szerkesztése során a folyóirat stílusa a mérvadó. A korrektúra alapos ellenőrzése a szerző(k)nek is feladata.

Tekintettel a *Kovács* nem nyereségorientált jellegére, a Szerkesztőségnek a cikkek közléséért nem áll módjában szerzői honoráriumot fizetni. A szerző(k) tudomásul veszi(k), hogy a *Kovács*ban közölt tanulmányokról tetszőleges számú ingyenesen terjesztett másolat készíthető (a forrás és a szerző/k/ megjelölésével), valamint hogy a cikkek mindenki számára díjtalanul hozzáférhetők az interneten.

